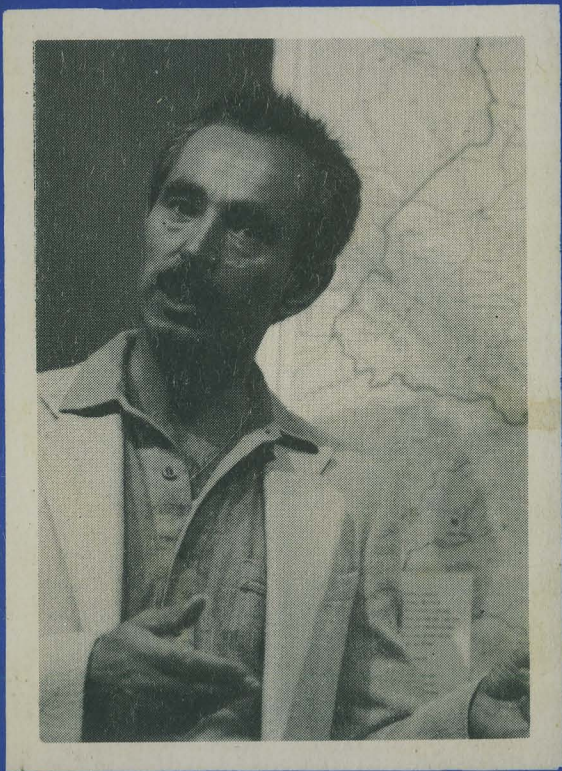

ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Валентин Мороз

Валентин Мороз
ВАЛЕНТИН МОРОЗ

для програми

ЛЕКЦІЇ З

**ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA

diasporiana.org.ua

ANABASIS MAGAZINE

ТОРОНТО, 1982

*Українським історикам в Україні присвячую —
тим, які не мають можливості вільно висловити
власну думку.*

Автор

Мистецьке оформлення обкладинки —
РОМАН ХАБУРСЬКИЙ

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

З М І С Т

	стор.
Вступ	5
Рух шестидесятників	7
Мова і нація	48
Національне питання в ССРСР	69
Геополітичні підстави української державности	101

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA

ПЕРЕДМОВА

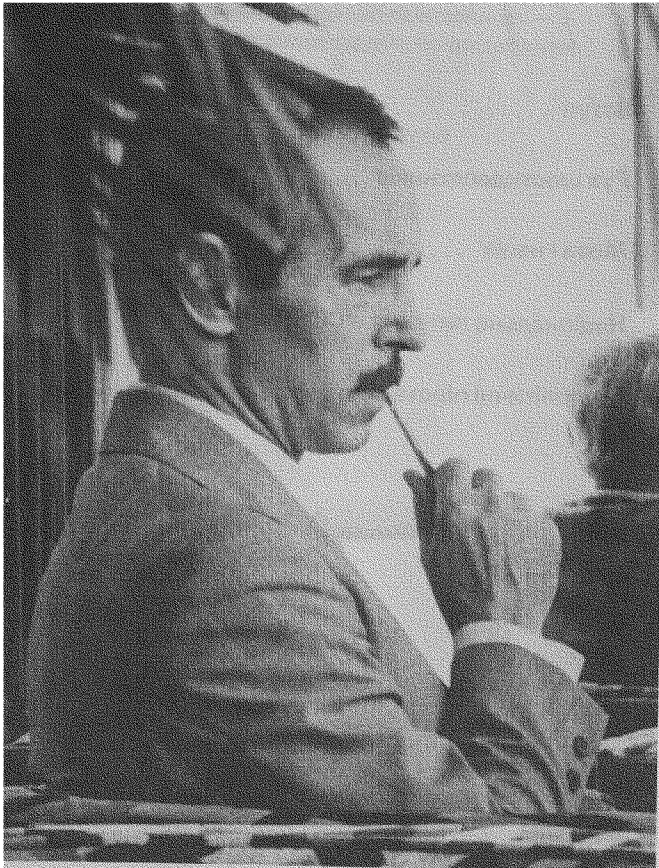
Чи історія не є дзеркалом душі народу? Та над тим не треба багато роздумувати, бо для тих, хто живе для добра свого народу — це річ зрозуміла; але коли для людини національність є зайвою річчю, коли для нього рідна мати має ту саму вартість, що і всяка інша жінка; коли краплина рідної крові, пролита за збереження історичного надбання, має ту саму вартість, що і кров, яка затемнює ті надбання, то не варто доводити йому вартість подивугідних сторінок історії рідного народу.

Рідна історія не є хронологічним списком подій. Це скупчення подій, натхненних живучим духом давнини. Історія — це не проминулі безслідно події, але частина успіху живучих і удобриво для майбутніх поколінь. Правда, деякі історики вбачають в минулім відбуте, яке не має впливу на майбутнє — та тому і маємо істориків і «істориків». Одні історію свого народу беруть до рук немов Біблію: з любов'ю, пошаною і трепетом — інші зневажливо виписують цитати для докторських праць.

Перечитавши лекції історії, які були першими викладами проф. Валентина Мороза у вільному світі, я відчув живу історію, яка діє, яка пульсує, яка приспішує биття серця. В цих лекціях самі факти губляться у глибині психологічного підґрунтя тих фактів; в них відчувається не розумовий підхід до подій, але інтуїтивний. Підкреслені факти, які роблять нас гордими за події, які підсилюють нас в моменти зневіри. Принцип домінації над собою і над всім оточуючим нас, звеличення націократії і поборолення всяких ідей, які не мають нічого спільного з ростом українства, відчувається в тих лекціях майже на кожній сторінці.

Автор цих лекцій не підходить до подій з логікою статистичною, але напружує свій національний інстинкт, щоб показати в найяскравіших фарбах рідно-національне на всіх відтинках, а творців тих подій як виразних носіїв вартостей, або руйнівників державного будівництва — середини в нього нема, бо, за його твердженням, усе в світі споляризоване.

Навіть і в теперішнім часі, згідно з його відповідями зацікавленим, він ставиться до наших політичних партій «з однаковою температурою». Для нього не робить різниці, куди ті

партії програмово йдуть, аби лише прийшли куди треба і принесли все, що може бути оцінене як національний скарб, бо кожна чесна людина, принаймі раз в своєму житті, мусить висповідатися перед Україною. Так, перед Україною, бо Україна для кожного мусить бути найвищою вартістю, через яку ніхто і ніколи не може переступати.

Ми можемо уявляти ту Україну по-різному, вибирати різні шляхи боротьби за неї, але всі мусимо вірити в національну стихію, в ту субстанцію, яка є чисто українською: назовні можна зодягати її в різні убрання, але в душі має бути скарб однакової вартости для кожного.

До еліти автор дуже вибагливий. Він хоче бачити носіїв державницьких вартостей підпорядкованими не раціоналізмові, але Божественно-творчим силам, які гартують нашу Волю і кристалізують наше Хочу.

Коли автор історичних лекцій говорить про геополітичні іпідстави української державности, він не наводить перелік хронологічних загадок, але докопується до причини іпідстави стабільного, імперського розвитку Київської Держави, як рівно ж і геополітичне стремління духових велетнів Козацької доби в південному напрямі.

Геополітичне забезпечення — це передумова росту держави. Автор наводить яскраві факти, що навіть і під московським пануванням інстинкт гнав наших прадідів на східне побережжя Чорного моря, як рівно ж і на західне побережжя, для завершення геополітичної основи мріяної Святославової Держави. Рівно ж тим підкреслює трагічні наслідки геополітичного північного напрямку наших раціонально думаючих історичних постатей.

Автор в кожній своїй лекції випромінює джерело сили волі і, непомітно для нас, нею дуже обильно нагороджує нас, щоб в нас зродилася віра в наше майбутнє, бо віра не підпорядковується жодному раціоналізмові. А тому то хоч і «це стоять єрихонські мудири, та вже готова труба і народився Голос», каже автор.

СТЕПАН ГОРЛАЧ

РУХ ШЕСТИДЕСЯТНИКІВ

Роман Коропецький (викладач української мови в літній школі, студент української літератури в Гарвардському Університеті).

Мабуть, не треба Вас знайомити з Валентином Морозом. Всі його знаєте. Ми тут дуже всі вдячні, що він міг приїхати, щоб Вас навчати. Прошу привітати Валентина Мороза. (оплески).

Валентин Мороз. Незвичайна атмосфера першої лекції. Я не знаю, як вас величати, чи шановними слухачами, чи друзями. Але це не має великого значення. Я радий, що ця лекція не є в потоці лекцій — коли перед тим лекція і за тим — і я можу диспонувати вільно і часом, і формою викладу. Я гадаю, що найкраща форма викладу буде така, як була на Католицькому Університеті в Римі. Це буде лекція, але з великою резервою для запитань попереду, тому що лектор і слухачі є з різних світів — як я б раніше сказав, але після двох з половиною місяців перебування в Америці я побачив, що люди зі Сходу і Заходу — це люди з різних планет.

Я був вражений тим, настільки на Заході не розуміють психології тої тканини, з якої збудований Схід. Тому що такий великий часом розрив буває, то більше виясняється під час запитань, більше дають запитання, аніж сам текст викладу лекції.

Хочу сказати, що мої перші лекції на Католицькому Університеті в Римі принесли мені велике задоволення тому, що це вже не виступи, а лекції. Виявилось все ж таки, що стара звичка є найкращою звичкою. Так, я читав першу лекцію в університеті після 1965 року. Але тільки тоді відчув, наскільки легше і приємніше читати спокійну лекцію на визначену тему, яка є і мені прийнятна і приємна, аніж виступ перед великою аудиторією.

Так, я відчув, що академічна атмосфера, не зважаючи на таку велику перерву, все ж таки залишилась моєю атмосферою.

На сьогодні я маю завдання (більше — приємність!) розповісти про рух шестидесятників на Україні. Все ж таки це більше завдання. Коли ходить про факти, то ви краще їх, можливо, навіть знаєте — дехто з вас. Ви мали можливість тут простудіювати, якщо хто хотів — то й дуже багато, про перші прояви руху

шестидесятників на Україні. Я в тюрмах і таборах не мав тієї можливості. Але мені здається, що те, що ви хочете почути від мене — це не стільки факти, скільки **психологічне підґрунтя** фактів, скільки відчуття живої атмосфери: що це було, як це почалося, одним словом, живий дотик до того, що ми називаємо рухом шестидесятників.

Коли говорити про рух шестидесятників, треба почати не з шестидесятих років. Треба почати із набагато більш раннього часу. В історії диктатур завжди бувають такі природні припливи і відливи, як в океані. Це цілком природно. Затиск, придушення всього духового життя — без цього диктатура не може бути. Диктатура починається тоді, коли в суспільстві є розчарування демократичними способами життя, демократичними інституціями, коли показується їх зворотний, негативний бік. Найкращий, клясичний приклад — це Кромвелл в Англії. Це єдина сторінка в англійській історії, але дуже зразкова і повчальна, коли після кількох років республіканського хаосу англієць мав великий пієтет до диктатури, до твердої руки, до твердої влади. Але вічно цього бути не може. Дуже скоро виявляються всі мінуси диктатури. І дуже скоро виявляється, що звичайна людська духовість з диктатурою ніяк не примириться. І ці структури врешті не витримують, з'являються щілини, з'являється нове відродження, нова хвиля піднесення. Це природний ритм, коли йдеться про тоталітарні режими.

Ми знаємо добре про відродження двадцятих років в Україні, зокрема і в усьому Східноєвропейському Союзі, коли Москва просто не могла впоратись із національною стихією, яка була збуджена революцією, і мусіла згодитись з її існуванням, але вбравши її в совітські рамки. Офіційно на X-му з'їзді комуністичної партії був проголошений курс на націоналізацію. Це було недовге відродження.

Російські великодержавники на початку тридцятих років вміли з'єднати зусилля і створити страшний тоталітаризм, який потім оформився під назвою сталінщини. Цей тоталітаризм, ця зима могли бути коротшими, але стався історичний парадокс. Коли почалася друга світова війна, Москва, вірна своїй споконвічній політиці бути третім у грі, бути збоку додатковим шансом при грі двох головних сил, вміла використати цей момент і блискуче переграла і Німеччину, і західних союзників. Включилася в війну тоді, коли це їй було вигідно. Це тільки ззовні було так, що Німеччина напала на Східноєвропейський Союз. Фактично Східноєвропейський Союз включився в війну в 1939 році. Перший акт війни з боку совітів — це поділ Польщі разом з Німеччиною. Західні демократії

зробили помилку. Вони мали перед собою два тоталітаризми, і вони взяли в союзники один з них. Це було недалекоглядне. 1945 рік не був кінцем війни. Він мав бути початком чогось нового в житті східної Європи. Але тоді вийшло так трагічно, що державний розум був по один бік Атлантики, а потуга мілітарна була по другий бік Атлантики. Черчілль ніхто не хотів слухати, хоч він кілька разів пропонував дуже добрі моделі для Західного світу, як він повинен поводитися з двома тоталітарними системами — і німецькою, і совітською.

Виявилось з перших днів війни, що совітська система не витримує жодної критики. Все посипалось прахом. Все повинно було дуже скоро лопнути. Цікавий живий приклад: від совітського летуна, який вчився в університеті зі мною, я чув таке: під Мінськом їх летовище було оточене німцями. Німці прорвалися на схід. У совітів на летовищі не було жодного наказу. Вони просто сиділи. Німецькі мотоциклісти їхали близько по дорозі і показували їм: «Летіть у повітря!» і абсолютно ними не цікавились. Чому я наводжу той приклад? Така була колосальна перевага німців, така була колосальна віра, що вже справа скінчена, що вони навіть не цікавились тими летунами. Що сказати про більш глибинні підстави цього розвалу? Імперія розвалювалася на очах. Всі нації, куди дійшли німецькі війська, безпеліційно покидали совітську армію. Ми це бачили на прикладі кримських татарів, кавказьких народів. Це менш відомо відносно українців, бо більшовики це зтирають. Але живі люди, які були в совітській армії, теж бачили, що українці масово покидали армію при першій можливості. Навіть у 1944 році на Вислі, коли вже було ясно, що німці програють війну, західні українці масово ішли в полон до німців — не з симпатії до німців, а просто тому, щоб не брати участі у війні на боці Совітського Союзу. (Кремль дуже скоро zareагував на цю загрозливу ситуацію. Моментально відродили релігію, знайшли священиків, яких ще вчора репресували, відразу згадали про православний фактор у російській історії. Але це не те, що цікавить нас у першу чергу. Було й інше. Моментально почали відроджувати національне життя. У 1943 році оголосили про створення українських дивізій. Тепер довгі роки затирали факт, що такі то дивізії під час війни були національними. Дивізії, які бились на Тамані проти німців — і дуже вдало — це були вірменські дивізії, і довгі роки ніхто ніде не писав у Совітському Союзі про це, аж тепер, в останні роки знов почали писати). Одним словом, Сталін побачив, що без толерування національного фактору він нічого не зможе зробити і не зможе виграти війни. І так по всій лінії було відродження національного

життя. Згадали, що був Куліш і що його теж треба повернути в українську літературу. Таких прикладів можна навести багато.

Оце були «шістдесяті» роки. Це відродження після сталінської зими повинно було настати тоді. Але сталося так якимось дивно, що Захід дозволив після 1945 року зробити Москві все, що вона хотіла, хоч Москва тоді була абсолютно безсила, і якби Захід знав, якою силою аін диспонує — особливо Америка — міг би впливати на процеси в СРСР у будь-якому напрямі. Цього, на жаль, не сталося, і Сталін дуже скоро побачив, що американської атомної бомби можна не боятись, бо бомба була в руках, які не знали, що з нею робити і як використати її не як зброю проти Хіросіми, а як фактор у дипломатичній грі, який міг би все вирішити. І тому дуже скоро тридцяті роки були продовжені. Після невеличкої відлиги до 1947 року знову почалися арешти. Ці всі ілюзії, які були в останні роки війни, розвіялись. Правда, такої суми страху, яка була в тридцяті роки, вже не вдалося створити, але зима була дуже продовжена. І це мало великі духові негативні наслідки. Витворилося ціле покоління в СРСР, перелякане, вбите покоління, яке прийняло таку психологічну настанову, що ця довга зима — це природний стан, що іншого стану в СРСР бути не може і що так буде завжди.

І це, мабуть, найбільший подвиг пізнішого молодого покоління, що воно вміло перебороти цей психологічний шок від надзвичайно довгої зими. Звичайно не буває так, щоб якась тотальна сила могла створити суму жаху, якої б вистачило на всі часи. Поступово, непомітно для людей це все, що було ще вчора жакливим, стало просто нудним і надокучливим. Обиватель сРСР на початку п'ятдесятих років уже не був той, який був в кінці тридцятих років. Так, він ще знав, що він не має права не тільки говорити, але і думати, але він уже слухав «Голос Америки» без особливого страху. І КГБ непомітно для себе теж змінювалося. Раніше судили за слухання навіть іноземних радіопересилань, за випадкову фразу. Поступово приходили нові кафебісти з університетською освітою. Цікаво, що вони були і є в великій опозиції до старих кафебістів. Це конфлікт поколінь, дуже великий у СРСР. Це було особливо видно на вечорі Ліни Костенко. КГБ зробило такий унікальний вечір — для кафебістів. І там видно було, яке різке протиставлення в розумінні цієї поезії з боку тих старих кафебістів, які брали участь у репресіях тридцятих років, і з боку цих молодих кар'єристів, які вже не мали жодного пієтету ні до марксизму, ні до сРСР, ні до організації, в якій служать, які просто прийшли туди тому, що там у кілька разів

більше платили. Я тоді побачив, що то наш найбільший шанс: це молоде покоління, яке вже буде робити не справу імперії і не справу тоталітаризму, а просто буде боротись за свою кар'єру. З цими людьми вже можна боротися, з цими людьми вже можна виграти, це не ідеалісти.

Є важливе питання, така наївна точка зору (але я бачу, що вона дуже вкорінена і її ігнорувати просто не можна), що все це зв'язане з іменем Хрущова. «Якби Хрущов не мав відваги критикувати т. зв. культ особи, то не було б ніяких шестидесятих років». Все це, звичайно, дурниці. Прийшла така епоха, коли Хрущов мав можливість критикувати. Він це робив з мотивів чисто кар'єристських. Він мусів розрахуватися зі своїми противниками, з потенціальними кандидатами на пост першого секретаря комуністичної партії. Правда, тут зіграло ролю те, що це була остання особистість. Після Хрущова вже особистостей там нема. Все вже абсолютно сіре. Хрущов, хоч був, звичайно, невихованим, диким, але все ж таки це була особистість, яка мала характер і чимось виділялась. І тому він з особистих амбіцій загострив багато таких моментів, які людям дуже відкрили очі. Цікаво, що під час моєї зустрічі з Діфенбейкером у Канаді була піднята ця тема. У свій час Хрущов був у Канаді. Діфенбейкер розказував такий цікавий факт. Хрущов пішов ловити рибу з кимось із канадців в Оттаві. У того канадця дуже добре ловилося, а в Хрущова нічого не ловилося. Тоді Хрущов розсердився і почав кричати: що таке, чому риба не ловиться? Канадець сказав йому: «В вашій присутності навіть риба боїться роззявити морду». (Сміх). Так, це було дуже характерне. Це була людина з характером. Можливо, що він був би кимось іншим в інших умовах, але в тих умовах він міг бути тільки Хрущовом саме в отакій формі.

Те ж саме, коли говорять про Шелеста: що Шелест був націоналістом і сприяв якимось там процесам на Україні. Я був тоді в усьому цьому, бачив живими очима і можу сказати, що це не правда. Це не варте уваги, не варто про це говорити. Просто створилась така атмосфера тоді в шістдесяті роки, в період нової хвилі відродження, що про українську мову не можна було не говорити. Навіть Вишеславський, поет, який пише в Києві російською мовою (і очолив секцію поетів, які пишуть по-російському), в одному зі своїх виступів сказав: «Ми дуже любимо українську мову. Щоб знати добре російську мову, треба знати українську.» Ну, це були дурниці в стилі соцреалізму, але я їх наводжу тому, щоб показати, яка тоді була атмосфера відносно української мови. Це просто було модою — сказати, що українська

мова потрібна. І Шелест теж, десь у якомусь виступі сказав, що українська мова — це скарб і що її треба шанувати.

Нам це було дуже цінне. Це для нас був блискучий аргумент у боротьбі проти шовіністів. Це ми використали. Але з цього не можна, звичайно, робити якихось висновків, що Шелест був свідомим націоналістом. Далі вже пішли домисли в стилі барона Мюнхгаузена: що Дзюба ходив до нього радитись, як писати свою книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація» і т. д.

Отже, це була нова епоха. Прийшов просто час, коли закінчилась **смуга жаху**, коли вичерпались усі ресурси, якими імперія могла затримати зиму. Прийшло природне **потепління**, прийшла весна. Але все було зв'язане з конкретною особою. Весь цей жах був зв'язаний з іменем Сталіна. Тому щось конкретне могло початись тільки після смерті Сталіна. Так само як тепер у совітській імперії якісь зміни, якісь зрушення почнуться після смерті Брежнєва або просто після його усунення із позиції першого секретаря.

Мабуть, коли говорити про рух шестидесятників, треба згадати першого Довженка. До двадцятого з'їзду в 1956 році, до офіційної критики культу особи виступи Довженка були першими ластівками. Була цікава його формула. Він зачепив те, чого ніхто не наважувався зачепити: що офіційно в Союзі існують дві кляси — як там кажуть, робітники і селяни і «прошарок» інтелігенції. Він звернув увагу на те, що інтелігенція, духовна еліта в історії завжди відогравала ролю не третього зайвого, і зводить її до ролі прошарку дуже дивно. Він це сказав, звичайно, не в такій формі, як я кажу. В Союзі виробилась своя форма вислову, подібна до китайської, коли говориться, і на Заході ніхто з того нічого не розуміє, але там розуміють, про що сказано. Досить згадати, що це були перші слова з уст українського інтелігента в цьому напрямку.

Лист з'їзду комуністів в 1956 році, який не був опублікований, який був зачитаний тільки на партійних зборах і на зборах активу в університетах — це була справжня бомба. Я пригадую, як його читали. Це був не для всіх студентів лист. Зібрали т. зв. комсомольський актив, викладачів університету, і були представники також від партійних влад міста і області. І вийшло те, чого вони не чекали. Вони зачитали офіційний текст листа від імені Хрущова і Центрального Комітету, але пізніше почалась стихійна дискусія на цю тему. І я пригадую, один з викладачів сказав, хоч цього зовсім не було в тексті, що тепер нарешті у Львівському Університеті все буде викладатися українською мовою, крім російської літератури. І після цього були оплески, теж стихійні. Вам

зрозуміти трудно, що це таке, тут, де ви можете апльодувати чи протестувати проти чого завгодно, де ви можете підтримати Картера в його підписанні САЛТ'у, чи не підтримати, але в умовах 1956 року згодитися, відважитися на такі оплески — це було явище небачене. І цікаво, що половина апльодувала, а друга половина дивилася з великим незадоволенням на ці апльодисменти. І ті, що сиділи в президії, що прийшли з Обласного Комітету партії, вже тоді шкодували, що вони читали цей лист у Львівському Університеті.

Шестидесяті роки — це політичне, громадське явище, але вони почалися із поезії, з **поетичного самвидаву**. І першими були навіть не ті імена, які ми знаємо, які почалися як шестидесятники — Драч, Вінграновський... Цікаво, що Ліна Костенко починалась у п'ятдесяті роки один із тих поетів, які вже відійшли від сталінських шаблонів — їм було нецікаво писати вірші про мир. Бо це була така візитова картка: хто хотів увійти в поезію, бути надрукованим, до 1953 року мусів написати вірш про Сталіна, після 1953 року — вірш про мир. Їх було страшенно багато — слово «мир» у СРСР тепер страшенно скомпромітоване. Якщо тепер там будуть якісь зміни і вільні вибори, то якби хтось хотів мати найгірші шанси, — має говорити про мир і «боротися за мир».

Ліна Костенко була одна з перших з-поміж тих, які відійшли вже від стандарту, але це ще була невизначена поезія, переважно пейзажна. У тих умовах — це було дисидентство: не писати на урядові теми, писати щось інше. Перша її збірка, «Вітрила», зовсім не мала громадянського звучання. То не була та Ліна Костенко, яку ми знаємо тепер. Інші із плеяди (можна говорити перш за все про «велику трійку»: Ліна Костенко, Драч і Вінграновський) — Драч і Вінграновський — почалися як шестидесятники. Цікаво, що перший імпульс вони все ж таки дістали не на Україні. Вони обидва вчилися в Москві — один в Літературному Інституті, другий в Інституті Кінематографії. Вінграновський дуже багато мав амбіції як актор, як кінорежисер. Але вийшло так, як часто буває, що людина відштовхується від чогось (як богдан Сорока, що вчився на відділі кераміки, але кераміку ненавидить, потім був малярем, але нарешті знайшов себе як графік). Так само вийшло у Вінграновського, який справді знайшов себе як поет. Хоч, мабуть, йому найменш пощастило з критикою і з рекламою з тих трьох.

Я вже казав, що відносно фактів ви можете знати більше від мене, і факти тут будуть, мабуть, не найголовніші.

Один досить фундаментальний український учений

недавно, передучора у Глен Спей сказав мені так: «Про самвидав я знаю багато, але ви мені скажіть, як воно почалося». Так, я побачив, що це найголовніше. Так само як матеріялісти переконують нас, що духовість людська, людський інтелект зродилися з неорганічної матерії, але розумну людину це не переконає, вона знає, що з неживого живе не може бути, якщо живе є, то воно було вічно живим, і якщо є людська духовість, то вона була споконвіку, і її звести до матерії не можна; там само тут: просто перелічити факти і сказати, хто був перший, і навести тексти — нічого не дасть. Тут треба почати з того, де почалась, де була та **вітальна сила**, звідки взяли ту мову, якою почалися шестидесятники? Так, це було відкриття. Про це, дивно, ніхто не написав. Як говорити з Москвою такою мовою, щоб не бути відразу арештованим і разом з тим щоб це була мова опозиційна? І диво було в тім, що цю мову знайшли кияни. На Україні є і, мабуть, довго будуть два духові центри: Київ і Львів. Ця нова мова, мова шестидесятників, була знайдена не у Львові, а в Києві. Це був великий «сепрайз» не тільки для нас, але і для комуністів і КГБ. Вони знали, що націоналізм — це Західна Україна, і що націоналізм — це **це** націоналізм, якого завтра має не бути. І от тут раптом виявляється, що не у Львові, а в Києві починається навій націоналізм. І це, мабуть, для Москви теж була велика несподіванка, коли в 1962 р. Шелест офіційно написав до Москви реляцію, що **центр націоналізму перемістився зі Львова до Києва**.

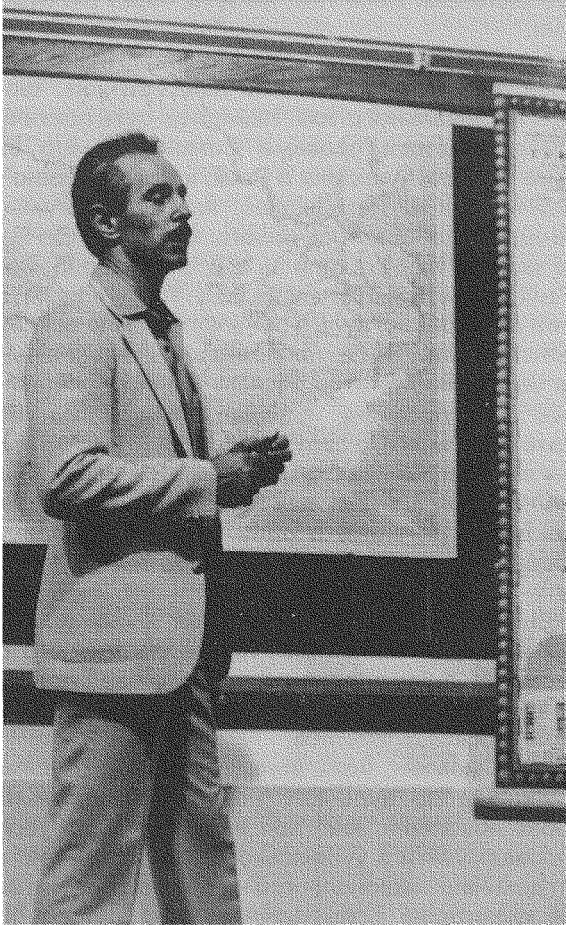
Це також нам велика наука на майбутнє. Ми багато дискутуємо над тим, що є на Україні, чи може щось бути і що буде завтра. Ми повинні з того зрозуміти, що **поверхня** політичного і суспільного життя і те **піґрунтя** підсвідомости, з якого воно зроджується, — то **різні речі**. І ми не знаємо, що може завтра вибухнути на Україні. Єдине, що ми повинні мати — це готовість до того, що існуючий факт — то вже минуле. Те, що є, ми повинні розглядати як те, що **вчора**, бо завтра воно дійсно буде вчорашнім. Ми повинні бути готові до вибухів будь-якого національного спалаху на Україні. Таким прикладом були шестидесяті роки.

Чи міг Львів, чи могли ми, західні українці, дати цю нову мову? Не могли. Ми всі виростили на традиції боротьби сорокових років. Ми всі жили ненавистю до окупанта. Це була жива ненависть. Наші батьки рік за роком горіли бажанням побачити, що от це все скінчиться, передавали один одному звістки, ними ж вигадані — але слово «вигадані» тут недоречне. Це була свята віра, що завтра **Щось** почнеться, і совіти щезнуть, завтра **Щось** почнеться, і буде Україна, що завтра буде III світова війна. В тій атмосфері ми жили і виростили. На Західній Україні тоді було

багато більше, ніж тепер, але й тепер є дуже багато бібліотек із літературою старих видань. Там можна все знайти — від агітаційних брошур до таких праць, як «Історія української філософії» Чижевського чи то «Історія української державности» Трелецького. Ми на цьому виростили, ми багато знали. Але ця мова, якою ми говорили — це була мова справжнього націоналізму. Заговорити нею в університеті — це означало в кращому випадку відразу бути виключеним, в гіршому випадку — піти в Сибір. Це ми бачили. Ми цього не хотіли повторити. Ми вже знали, що в умовах, коли збройна боротьба закінчилась, ця безкінечна опозиційність уже грає зворотну роль. Не йти до комсомолу — це означало знижувати свої шанси. Це означало, що в університеті будуть учитися тільки москалі. Ми добре розуміли, що ця опозиція, хоч героїчна, ні до чого не приведе. Так, ми мусіли мовчати. Ми навчилися багато говорити в своєму середовищі, але мовчати на громадському форумі.

Студент у Києві був у зовсім іншій ситуації. Для нього все це була реальність дуже далека — боротьба ОУН, УПА. Для нього це часом навіть була ворожа реальність. Так його переконали. Але коли почалось відпруження, коли почалась нова весна, більш допитливі із молодих людей у Києві і взагалі на Великій Україні почали дивитися в архіви і зі здивуванням побачити: ТЕ, ЩО вважається націоналізмом, у двадцяті роки було звичайною партійною доктриною. І вони без усякого страху і побоювання, що їх неправильно зрозуміють, просто казали з обуренням: «Що ви нам даєте? Це шовінізм, що ви нам проповідуєте. Справжня ленінська доктрина — це двадцяті роки, коли була політика українізації, коли вона була офіційною, коли українська мова була проголошена державною і був узятий курс на те, що все громадське і політичне життя на Україні повинно вестись українською мовою». Вони не мали страху, не мали такого почуття, що їхня реальність не є в совітській реальності. Так, вони відчували себе комуністами, але вони вважали, що справжній комунізм — це саме вони і що в комунізмі знайдеться місце для України. Вони вважали: та доктрина, що завтра цілий світ повинен становити одну націю, не є безсумнівною, є інші теорії і інші точки зору. Одним словом, вони могли все це говорити вголос. А щоб навчитись говорити і аргументувати, потрібно не мовчати. Вони почали цю велику мову. І це їх головна заслуга.

Цікаво, що перші спроби публіцистики були дуже наївні і слабенькі. Навіть не варто згадувати, хто це робив. Це скоріше всього була творчість анонімна. Була така стаття, що «ми, українці, пишаємося, що в господарстві досягнень маємо дуже

багато, що Україна дає стільки-то відсотків вугілля, хліба, цукру, але чим ми можемо похвалитися на ниві культурній? Чи запровадили ми ленінський облік на ниві культурній?» А далі йде статистика: що в Харкові є всього три українські школи на три сотні, в Одесі стільки-то українських шкіл, навіть у столиці України, Києві більше учнів учиться в російських школах, ніж в українських. Почали вже ближче приглядатись до урядової статистики. Наприклад, урядова статистика дуже охоче послуговується **кількістю** українських шкіл, але це нічого не каже. Більш красномовно є кількість українських **учнів**. Може бути десять українських шкіл у селах і в них менше учнів, ніж в одній великій школі в Харкові, яка є російською.

От така була тематика і такий був стиль перших самвидавних публіцистичних документів, дуже несміливих, дуже невправно написаних. Але саме вони навчили нас, як треба писати, як промовляти.

Чи мало це якийсь практичний ефект? **Великий**. Спочатку влада була збаламучена: як ставитись до цих людей? Все це члени комуністичної партії або комсомолу. Всі вони заявляють себе комуністами, і деякі таки були щирими комуністами, цього гасла вживали не з тактичних міркувань. Всі вони виступають в офіційній площині, не переходять межі офіційної доктрини, тільки вимагають більших прав для української мови і для української стихії взагалі. Деякі з них були на дуже високих щаблях. Наприклад, Чорновіл був редактором комсомольської газети в Києві. Дзюба — один з ведучих літературних критиків, причому, з критиків, які вже мали багаж і офіційний, у стилі соцреалізму. Так, Дзюбиних статей можна багато знайти і до того, як він національно збудився і збудився як громадянин.

І кілька років ми мали вирашних, коли ми могли відверто дискутувати, використовувати різні форми, і влада просто не знайшла ще способу, що з нами робити. Тут знову ж таки атмосфера диктатури була вирашною. Там, у диктатурі ніщо не робиться відразу. Щоб щось зробити, щоб зареагувати — ніхто на себе не візьме відповідальності. Потрібно, щоб ще кілька років проходило різні інстанції, щоб це було не один раз повторене на те, щоб була якась офіційна реакція. Тут, звичайно, мова не йде про відверті виступи, диверсійні виступи проти диктатури.

Та ж історія повторюється тепер. Цікаво, що з часу мого приїзду чи з часу приїзду Світличної пройшло вже багатенько днів, вже було багато виступів. Абсолютно ще нема жодної реакції в київських чи львівських газетах і журналах. Мене люди питають, чому нема реакції. Я усміхаюсь, бо знаю, як там це

робиться. Ніхто не візьме на себе відповідальності, ніяка редакція самочинно не буде на це реагувати. Це мусить пройти через багато інстанцій. Десь там, мабуть, через рік будемо мати перші відгуки.

Так, мова перших поетичних і публіцистичних виступів — це була мова Маркса і Леніна. Але найголовніше, що це було пробудження **національної стихії**. Найкраще суть поетичного самвидаву можна виразити словами Симоненка, що сказав до України: **«Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю»**. Це було найголовніше. Не важливо, яка була аргументація — Маркса, Ганді, Ніцше чи когось іншого. Важливо, що **інтуїцією** ці найздібніші молоді люди схопили цей факт, що домінантою в житті нації мусить бути **національна ідея**. Так, у нації мусять бути усі політичні спектри, всі культурні спектри. Але всі вони мусять бути національними. Коли приходить на національний ґрунт якась нова ідея, вона мусить просякнути національним «соком», вона мусить бути побачена національними очима. Поляки — найкращі католики, може, в світі, але спробуйте запитати Поляка, чи розрізняє він польськість і католицизм. Він на вас подивиться зі здивуванням, йому ще така ідея не приходила до голови, тому що в нього давно це **злите** в одну синтезу. Католицизм став живим у Польщі з того моменту, коли він органічно злився з польським почуттям.

Споконвічною політикою Москви було приносити на Україну такі культурні сили і ідеї, які не мали нічого спільного з українством, які були просто пересажені з чужого ґрунту. В такому випадку вони є руйнівними для України. Якраз цього завжди хотіла Москва.

І от у той момент, коли вона думала, що з усяким національним підходом до будь-чого нового на Україні покінчено, прийшло нове покоління, яке, хоч не знало цього терміну, але почало запроваджувати в українському житті принцип **націократії**, принцип домінації національного на будь-якому відтинку.

Дуже характерна і символічна вийшла історія зі статтею «Мойсей і Датан». Я написав цю статтю і тільки після того прочитав невеличку книжечку Донцова «Два патріотизми». І я зі здивуванням побачив, що не тільки загальну ідею, але навіть аргументацію я повністю повторив, хоч не знав про цю працю. Тоді я ще раз це передумав і побачив, що можна знищити національну еліту, можна знищити людей, які є національно свідомі, але потім прийде нове покоління і знову відродить національну концепцію, і навіть повторить тими самими словами, бо це все істина, яка завжди живе не в голові, а в серці кожного Українця. Так, націо-

нальна ідея, національна концепція — це **Фенікс**, який завжди відродиться на попелі.

Ви багато знаєте про нових, які появилися в шестидесяті роки. Але, мабуть, цікавіше згадати, що в шестидесяті роки, в цій весні, в цьому бурхливому відродженні, яке треба було побачити, навіть старші, які завжди були мертвими, стали живими. Наприклад, Гончар, якщо він увійде в історію української літератури, то тільки тим, що він створив у шестидесяті роки. Якщо щось цікаве буде для історії української літератури, то це його «Собор» і його виступи в шестидесяті роки на різних форумах з різного приводу. Малишко цікавий тим, що це завжди була щира людина. Він ніколи не був «режимним» поетом. Але його поезія до шестидесятих років, звичайно, нічим живим не може зачепити Українця чи то з чисто емоційних мотивів, чи більш глибоких. Можна назвати ще більше імен людей, які, хоч писали давно, але вперше почали справді писати в шестидесяті роки. Скажімо, Бажан. Він ніколи не став повністю сталіністом, і навіть коли він писав про Сталіна, то, хоч це парадокс, це була повноцінна поезія за своєю поетичною формою. Його «Чотири притчі про надію» в шестидесяті роки — це теж було нове слово в його творчості, яке показало, що він відродився у цій атмосфері. Можна було чекати, що Тичина вибухне чимось новим у шестидесяті роки. Цього не сталося. Мабуть, тут причина в тому, що такий геній — це дуже тонкий інструмент. Омертвіння його в тридцяті і сорокові роки було вже остаточне. Він не зміг відродитися, не зміг дати чогось нового в шестидесяті роки.

Досить цікаво було із виключенням Дзюби із Спілки Письменників. Це ми бачили більш яскраво в історії з чехословацькими подіями, де вчорашні «режимні» літератори і критики ставали раптом революційними. Це було масове явище і показувало, що диктатура не може створити твердого підґрунтя духового для себе. Але на Україні це теж було. Коли поставили питання про виключення Дзюби із Спілки Письменників, то Козаченко вважав, що це пройде автоматично. Виявилось, що він не міг зібрати більшості, і він зі здивуванням дивився на тих, хто вчора був такий же, як він, і які сьогодні не хотіли, щоб Дзюба був виключений. Правда, трохи пізніше, коли знову повіяло холодним вітром, всі ці люди проголосували за виключення Дзюби, а потім за виключення Захарченка і інших. Повторилось те саме, що було в Празі. Коли дійшло до справжніх випробувань, то в Національних Зборах було тільки чотири депутати, які проголосували проти нового договору з Москвою. Але це було

лише показником, що атмосфера відпруження, потепління закінчилась і наступає новий, твердіший період.

Як же виглядав Львів у цій атмосфері відродження? Так, почалося все з Києва, але Львів зіграв роллю специфічну. Дуже гарно сказав один із київських митців, що в Києві, на жаль, немає українського **середняка**. Є багато свідомих Українців, але на найвищому рівні — на рівні поетів, істориків, митців. У Львові є свідомий Українець на будь-якому рівні. Є Українець, який не зрозуміє поезії Богдана-Ігоря Антонича, але який чудово розуміє, для чого потрібна українська поезія, для чого потрібне українське відродження. І якраз виявилось, що масовим консументом, споживачем у кращому розумінні цього слова, самвидавної літератури була все ж таки Західня Україна. Пізніше Львів перебрав естафету. До Львова ставлення було специфічне від самого початку. Досить згадати цю першу подорож Драча, Вінграновського і Симоненка до Львова. Це для них було справжнім відкриттям. Вони знали, що ЗАХІДНЯ Україна — це особлива реальність, націоналістична, але одне знати, а друге відчувати. Коли вони побачили, як бурхливо приймаються їх виступи, з якою щирістю, з яким розумінням — це була для них дуже велика підтримка в безкінечній боротьбі із офіційщиною і шовіністами в Києві. Ви всі знаєте добре вірш про Львів Симоненка, де він каже: «Сивий Львове, столице моєї мрії, епіцентр моїх радощів і надій». Пізніше вже, коли київські шестидесятники відкрили для себе Львів, вони відчували, що це великий фундамент, на який вони завжди можуть покладатись. Західня Україна — це частина української території, де будь-яка «русифікація» **практично неможлива**, де скільки Москва не старалась, вміла тільки домогтись, що там є 5 % московського населення і де не Українці «русифікуються», а навпаки, ті Москалі, які живуть у селах і містечках, практично зукраїнізувалися. Я бачив таких багато.

Коли йдеться про політичний самвидав, то дальший імпульс був з боку Львова, хоч, можливо, не завжди прямий. Ви скажете, що «Націоналізм чи русифікація» було написано Дзюбою, який походить з Донбасу, хоч предки його походять з Полтавщини. Ви можете сказати, що Чорновіл теж походить із Центральних Земель, з Наддніпрянщини. Так, але безпосередні імпульси вже походили зі Львова. Якщо сказати про найповноцінніший центр українського життя — і мистецького, і політичного — то це вже були **Калинці** і те середовище, яке було навколо них в другій половині шестидесятих років. У Києві я не можу назвати такого осередку, де справа України і українства була б уже так тверезо дискутована, як у цьому середовищі. Коли я ка-

жу про середовище, то можу назвати митців, які тоді відійшли від старих шаблонів, зв'язаних з етнографізмом — це Медвідь, Минко. Це таке явище, як Мануйляк з його «Ватрою». Це естрадна музика, але вона повністю переконала слухача на Східній Україні навіть за межами України, що центр українського культурного життя — все-таки у Львові, і то центр націоналістичний; що саме це середовище має найкращу перспективу.

Цікаво, що шестидесяті роки почалися як **поетичні роки**. Відродження і опозиція вперше були виявлені в поезії. Але потім виявився зворотний результат. Ці всі статті, вже чисто політичні, і політичні процеси 1966-67 рр. дали зворотний ефект на культурницьке життя. Скажімо, українське поетичне кіно, фільми Осики, Ілленка, які є справжньою сторінкою не тільки в історії українського кіна, але й в історії світового кіна, — вони почались безпосередньо під впливом політичних і громадських подій на Україні в середині шестидесятих років.

відносно арештів. Це теж виявилось для Москви великою несподіванкою. Москва кілька років приглядалась, і не могла вирішити, що робити з тими молодими людьми, які є членами комуністичної партії, знають ленінську аргументацію краще, ніж Центральний Комітет, і разом з тим роблять щось таке, що зруйнує імперію, якщо його не спинити. Нарешті в 1965 р. все було вирішене, при чому про арешти ми знали. Є такий прошарок у Києві, який має інформацію із Центрального Комітету і разом з тим є досить зв'язаний із дисидентами. Була інформація про те, що почнуться арешти. Ми могли тільки не знати деталей. Цікавий був новий момент у порівнянні з тридцятими і навіть сороковими роками. КГБ вже не було всесильне. Перш за все, Никитченко, колишній начальник КГБ на Україні — це не стара «кадра» від Ягоди і від старих енкаведистів. Це інженер за професією, і це вперше Центральний Комітет київський умів поставити свою людину на чолі КГБ. Там теж була велика боротьба. Бо у справжній диктатурі каральний апарат завжди стає самостійним, автономним, справжньою державою в державі. Цей стереотип був поламаний, і вперше на Україні на чолі КГБ стояв не кадровий кагебіст, а партійний діяч. І з того часу створилась уже така практика, що коли йшла мова про арешти якихось чільних національних діячів, чи то культурницьких, чи політичних, то спочатку це вирішувалось у Центральному Комітеті, навіть голосуванням. Цікаво, що коли вирішувалось перший раз питання про арешт Дзюби, одним голосом проти ця пропозиція була відкинена. Ми це знаємо. Пізніше тільки вказівка зверху спускалась вниз на Володимирську вулицю, в

будинок КГБ. Звичайно, цього не дотримувалось, коли йшла мова про репресії десь в областях, на периферії.

Так от цікаво, що ці арешти дали для Москви несподіваний результат. Це був ефект як від атомової бомби. Після перших арештів у вересні 1965 р., коли була прем'єра фільму «Тіні забутих предків», Дзюба і Чорновіл виступили з відкритим протестом перед демонструванням фільму проти арешту діячів української культури. Характерно, що це була зібрана київська партійна еліта. Прем'єра фільму вважалась у київському естаблішменті чимось таким, на що обов'язково треба прийти. Можна не дивитися на сам фільм і ним не цікавитись, але не бути на це запрошеним — це означало не бути в київській еліті. Ви можете уявити, хто там був. І коли Чорновіл сказав: «Арештовано діячів української культури. Хто протестує, прошу встати» — половина залі встала! Вийшло дуже добре, що половина залі кричала: «Так їм і треба!», але друга половина запротестувала. Це дало дуже багато до думання чільним постаттям у Центральному Комітеті в Києві, які побачили, що навіть у їхній еліті половина є проти арештів дисидентів. Правда, ми тоді мали ще важливу резерву. Якби ми сказали, що ми за відокремлення України, що ми проти марксизму, то дуже мало б знайшлося таких, які могли б за нами обстати. Скажімо, авіаконструктор Антонов, який є ведучим авіаконструктором у СРСР, не підписав би листа протесту. Так, тоді з **міркувань тактичних** ми мусіли бути «марксистами» і мусіли бути «проти» відокремлення України від імперії. Але це, звичайно, була тактика.

Виявилось, що ці арешти були аргументом не на користь Москви, не на користь режиму. Рух самвидавівський, рух шестидесятників не був ще чимось таким, що масовий читач, людина з вулиці могли сприйняти як щось єдине, як нове явище. Але **якраз ці арешти все оформили**. Арешти показали, що це **рух**. Це не партія, не організація, але це рух, який існує вже як нове явище.

Користуючись таким форумом, як український слухач у Гарварді, і то не просто слухач, а люди, які роблять українську науку в Гарварді, я хочу сказати, що Захід, а особливо ми, українці на Заході, маємо велику вину перед таким культурним явищем на Україні, як українське поетичне кіно. Перша наша вина була в тому, що ми не змігли заставити Захід, щоб він прийняв ці фільми. «Тіні забутих предків» — це перший експеримент, не дуже вдалий. Далі ж були фільми Осики й Ілленка, такі як «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Захар Беркут». Це справжні шедеври, які в Голівуді, на жаль, не так часто бачимо, які можемо порівняти з досягненнями європейського кіно, чи то

польського, чи то італійського. Ми мали іншу можливість, ми могли ці фільми бачити в українському середовищі, нам у цьому ніхто не заважав, але ми ними не зацікавились. Так, це сторінка в світовому і українському кіномистецтві. І от досить було одного слова Щербицького в кінці шестидесятих років, щоб усе це припинилось. Захід ні одним словом не запротестував проти цього. Вбили ціле культурне явище на найвищому рівні. Ми, Українці, теж нічого не сказали і навіть не помітили цього. Ми сперечались, чи бути реалітетниками, чи не бути, а живих реальностей ми не вміли захистити. Тому, коли я приїхав і мене питали: «Революційний чи еволюційний шлях? Визнавати ці реальності, чи ні?», для мене це було смішне. Якщо бути реалітетником, то захищати живі, реальні культурні явища на Україні. Наприклад, навесні в цьому році була опублікована поема Драча «Соловейко-Сольвейг» в «Вітчизні». Хто її помітив тут? Я питаю всіх — ніхто про неї не чув. Це теж справжнє явище в українському сучасному письменстві і новий етап у творчості Драча. Ми можемо Драча скільки завгодно критикувати як людину, що своїми виступами підтримує офіційний курс. То одна справа. Але ж ми повинні відрізнити від його офіційного курсу його справжні літературні досягнення. Хто помітив тут, наприклад, нову поезію Ліни Костенко «Любов Нансена»? Це щось незвичайне, це справжній хорал. Можна читати його в українській церкві — і непотрібно органу.

Та взагалі в нашій українській церкві органу непотрібно. Я був у німецьких церквах у Баварії, яка для мене найбільш прийнята, бо вона своїм традиціоналізмом дуже нагадує Карпати. Я думав, що там церква німецька живіша, але побачив, що й там вона — також музей, з дуже гарними культурними реаліями. Але це не церква, якщо там висить годинник і нагадує, що треба скоро закінчувати. І я тоді побачив, яке це велике досягнення Українців: ми вміли в церкві все-таки затримати поезію церковної духовності, а не просто культурницькі аспекти. Отже, ми тут, на Заході, маючи великі можливості, могли б більше зробити, щоб перш за все помітити, а по-друге, захистити ті культурні цінності, які на Україні не припиняють з'являтися і яким потрібна атмосфера, потрібний читач, цінитель, той, який міг би їх оборонити і понести в неукраїнський світ. Чи мусить без кінця повторюватись історія із Стефаником? Стефаник — це новеліст на світовому, найвищому рівні. Захід його досі не знає. Ну, добре, колись ми були ще в такому стані, що не могли цього донести до Заходу. Ми не мали людей, які б тримали живий контакт з західним мистецьким ми взагалі культурним світом. Тепер ми це

маємо. Чому ми цього не робимо? Чому ми без кінця сперечаємось у внутрішньому середовищі? Чому ми не зрозуміли головної істини: тепер пройшов той час, коли чужі помічали щось у даній культурі і брали для себе. Тепер є час **активного нав'язування**. Нація сама перекладає свій найцінніший доробок і дає чужинцям, не чекаючи, коли вони цього спитають і захочуть.

Як кінчалися шестидесяті роки? Цікаво, що це першою відчула Ліна Костенко. Це взагалі якась дуже чутлива «рослина», яка реагує моментально і на потепління, і на зиму. Вона перша відчула, що в кінці шестидесятих років вогонь, тонус відродження вичерпується. Це було цілком природне. Справа не в тому, що хтось там усунув Шелеста чи сказав, що треба змінити політичну лінію. Просто ця природна хвиля відродження вичерпалась. Вона була не такою сильною і мусіла поступитись місцем знову твердому курсові. В історії Російської імперії таке було. У п'ятдесяті роки в минулому сторіччі був рух зв знищення кріпацтва, і було відродження у всіх ділянках життя, що дало результат у шестидесяті-сімдесяті роки. Потім, у вісімдесятих роках почався знову природний «льодовиковий» період, який продовжувався до початку дев'яностих років. Щось подібне почалося приблизно в 1967-68 рр. на Україні. Коли я вернувся з ув'язнення в 1969 р., я вже не побачив того блиску в очах, того вогню у погляді в людей, у яких я бачив це перед своїм ув'язненням. Багато хто змучився, багатьом вистачило сили, щоб виступити, дуже гарно виступити, але коли вони побачили, що це безкінечні поневіряння, безкінечне безробіття, безкінечні провокації з боку КГБ, вони не готові були до цього і багато хто зламався. Таким найскравішим прикладом було заламання Дзюби. Я не мушу вам переповідати його заяв, які ви читали в «Літературній Україні». Мабуть, корисніше буде, коли я скажу про живі розмови з ним. То вийшло дуже символічно, що його перша ганебна заява (хоч найменш ганебна з трьох), була написана якраз в останні дні 1969 року. То була підведена риса під рухом шестидесятників. Опублікована вона була в перші дні 1970 року. І для тих, хто не боявся розрахуватись з ілюзіями, хто твердо дивився в очі дійсності і бачив, що потрібне щось нове, стало ясным, що шестидесятники скінчилися, потрібно йти шукати чогось іншого, чогось дальшого.

Сімдесяті роки — це роки природного перепочинку. І треба просто бути вдячним Україні за те, що навіть у ці роки перепочинку Україна могла дати таке явище, як Гельсінська Українська група і весь цей самвидав, який зродився навколо Гельсінської групи, що Україна сімдесятих років усе ж таки уміла дати таку масову, густу, багату літературну продукцію, як Руденко.

Руденко сам один — це цілий самвидав. Тільки якби ми мали терпіння і наполегливість усе це зібрати і дати українському читачеві на Заході!

Але ці роки природного перепочинку кінчаються. Я не збираюся пророкувати. (Такі конкретні пророцтва завжди кінчаються смішно). Але я можу сказати, що вісімдесяти роки на Україні будуть **бурхливими** і дуже цікавими. Можу вказати навіть на симптом вісімдесятих років. Ті, які будуть колись писати історію, мабуть, скажуть, що **перша подія вісімдесятих років — це був похорон Івасюка**, бурхливі протестаційні маніфестації у Львові з приводу убивства Івасюка. Це щось принципово нове, це те, що будемо бачити завтра, в вісімдесяті роки.

Ми вже мали практику таких публічних виступів. У Києві склалась традиція 22 травня. Кожного року цього дня, коли тіло Шевченка перевозили через Київ до Канева, що зв'язано з релігійним святом — «літнім Миколою», як кажуть на Україні, в Києві біля пам'ятника Шевченка завжди була маніфестація. Вона була в різних формах. Співали українські пісні, приходили бандуристи — справжні, традиційні бандуристи. КГБ завжди влаштовувало якісь провокації, старалось спровокувати людей на щось різкіше. у 1967 році під'їхали тюремні авта і просто почали хапати людей, але не розраховували, який буде опір. Вдалось тільки взяти чотирьох. Почалась справжня битва. І пізніше пішли всі походом під Центральний Комітет і почали скандувати вимогу: випустити тих арештованих людей. Змушені були вийти на балькон представники Центрального Комітету і сказали, що вони будуть випущені. Тоді люди сказали: «Ні, вони повинні сюди бути привезені і випущені!» Вони були привезені з тюрми КГБ на Володимирській вулиці і були там випущені. Це була блискуча психологічна перемога. Люди побачили, що можуть заставити владу виконати те, чого вони хочуть. Цікаво, що походом цим керував Плахотнюк, який пізніше довгі роки провів у психіатричній лікарні і який тепер є нарешті на Волі, але в досить тяжких умовах. Це один з тих, на яких треба було б звернути більшу увагу, бо він давно на це заслужив.

Взагалі вісімдесяті роки будуть, мабуть, неспокійними у всьому світі. Це відчують усі. Неспокій в Ірані — це чудове передчуття вісімдесятих років. Неспокійна подорож Папи в Польщу. Взагалі такого **неспокійного Папи** і такої неспокійної подорожі давно не було. Це початок якогось нового вулканічного вибуху, якихось нових тектонічних змін. Це відчувається і на Україні. Завжди дуже трудно вгадати, що це буде конкретно, але тому я підкреслюю, що ми повинні бути готовими до нових,

нестандартних явищ в Україні, яких ми ще не бачили і до яких ми не звикли.

Вийшло дуже цікаво, що в той час, коли на Україні зроджувались нові реальності, українська громада на Заході ще якось не вміла їх сприйняти і використати. Пізніше ж, коли почався спад громадської активності в сімдесяті роки, продовжували говорити про «реалітети», про те, що треба їх приймати, незважаючи на їх червоний колір. Але смішний парадокс був у тому, що в сімдесяті роки в Києві вже не було реалітетів, які варто було приймати, вони вже були в минулому. І тепер, коли ще ведеться ця розмова про реалітети, але поступово загасаючи, якраз на Україні скоро зродяться, мабуть, ці нові реальності. Я маю на увазі, що ці реальності вже будуть чітко національні.

Ми в шестидесяті роки (ви це можете бачити в «Мойсеї і Датані») мусіли використовувати марксистську термінологію, мусіли з тактичних міркувань аргументувати марксизмом і мусіли казати, що ми не за вихід України із СРСР. 2-ий Меморандум Гельсінської групи був кроком уперед. Там уже сказано ясно, що ми за відділення України, ми за українську державу. В меморандумах Київської групи і в літературі, яка зродилась навколо Київської групи, чітко сказано, що ми проти комунізму як системи, тобто живої, реальної системи в тій формі, яка існує на Україні.

На мою думку, **завтрашні події на Україні будуть мати тверді націоналістичні кольори**. І ми теж повинні бути до цього готовими. Мені здається, що в світлі вісімдесятих років на Україні теза про те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є спадкоємцем Української держави, буде собі наївним, смішним спогадом. На Україні і тепер уже є сили, які тверезо відкидають совітську українську дійсність і які тверезо бачать необхідність прямої постави питання про українську державу, про українську самостійність.

Можу сказати також на закінчення, що це не моя одинока думка про завтрашній неспокій, про те, що завтрашні, вісімдесяті роки будуть чимось таким, що не вкладається в рамки звичайної політики на західній зразок. Під час розмови з Папою в Римі я теж зачепив цю тему. Мені не йдеться про те, що це слов'янський Папа (скрізь це афішують: «слов'янський Папа»), а мені йдеться про те, що це **людина зі Сходу**, яка чудово знає Схід, знає, як з ним боротися; і якраз ці блискучі успіхи під час подорожі в Польщу є викликані тим, що Папа є людиною зі Сходу, яка знає цю **логіку неспокою**, якою живе Схід, і вміє чудово в ній орієнтуватися. Папа цілком згодився з таким трактуванням.

Я вже казав на початку лекції, що, мабуть, цікавішою буде не моя лекція, а ті питання, які я почую, і відповіді на питання, бо поки встановиться психологічний контакт між лектором і слухачем, пройде дуже багато часу, поки я почну жити цією логікою, якою живе мій слухач на Заході. Я готовий відповісти на ваші питання. (Оплески).

Максим Тарнавський (староста літньої школи, студент української літератури в Гарвардському Університеті):

Дуже дякую, пане Морозе, за вашу доповідь. Я хотів би лише запитатися, чи є слухачі, які не є україномовні.. (Повторює питання по-англійськи. Виявляється, що є такі, після чого Н. Тарнавський подає резюме викладу по-англійськи).

Не ототожнена особа: Розмова сьогодні йшла переважно про Київ і Львів, але на Україні є багато інших міст. Мене трохи застановляє, що діється на далеких межах східної України, в Харкові, в Донбасі спеціально, в тих дільницях, де все русифікація була досить сильна. Спеціально коли ми думаємо про вісімдесяті роки, як час можливого загостреного національного почуття — чи ті частини України є готові на таку більшу радикальну зміну форм на Україні?

В. Мороз: Тут завжди є специфічна ситуація. Ми знаємо, що всі французькі революції, яких було багато, відбувалися за одним зразком — у Парижі. Француз ніколи не мав би за авторитетне явище, яке відбулося б в Тулузі або Реймсі. Воно абсолютно не мало б жодного загальнофранцузького резонансу — і навіть у самому Реймсі не було б авторитетне. Це специфіка. Можливо, в Америці інша специфіка. Але в Україні завжди було так: те, що робилося і буде робитися, робилося і робитиметься у двох центрах — Києві і Львові. Все інше — це провінція. Але коли говорити про потенціал тої чи іншої частини України, це вже інша мова. Є кілька Україн, так би мовити. Є Західня Україна, де не може бути жодної мови про русифікацію. Є клясична Україна — Київ, Вінниця, Полтава, Черкаси — де позиції українства дуже сильні. Там націоналізм стихійний, але безсумнівний, і українська стихія там явно сильніша від усякої іншої. Нарешті є третя Україна — степова Україна — Донбас, Харків. Там русифікація досить сильна, але мовна русифікація. Дуже помилився б той, хто з'єднав би до купи два поняття: асиміляцію **національну** і асиміляцію **лінгвістичну**. Скажімо, в Харкові майже всі розмовляють по-російському, але опозиція до

Москаля дуже велика серед звичайних харківських Українців, які говорять по-російському. Я дуже багато мав прикладів цього. І нарешті є Україна за межами української республіки — Кубань, південна Вороніжчина, є теж Українці в Курській області. Там становище трагічне. Це українське населення, яке не має жодної української школи, жодного українського організованого життя. Процеси на цих різних теренах зовсім різні. Наприклад, в Києві росте відсоток Українців. За переписом 1959 року було 60 % Українців у Києві, за переписом 1970 р. вже було 65. Але якщо взяти Харків і Донбас, там відсоток неукраїнців росте. Так що це, мабуть, будуть абсолютно різні події на тих різних українських землях. Центром подій усе ж таки буде Київ і Львів. Правда, в різні часи висувались інші міста. Наприклад, у зв'язку з появою праці Сокульського у Дніпропетрівському у свій час було активне українське середовище. Тепер в останні роки в Одесі є активне українське середовище. Можна сказати, що Одеса стала третім центром українства після Києва і Львова. Але все одно, це вже центри провінційні. Я вкажу на Івано-Франківськ, місто, де я жив. Там українство дуже активне. Але це українство, так би мовити «Споживацьке». Там не твориться чогось на зразок романів Руденка або поезії Калинця. Цікавий був випадок, коли вийшли поезії Куліша. В Івано-Франківську цілий бій був у книгарні. Та жінка, яка продавала, заховала під прилавок собі два примірники. Їх помітили і сказали, що треба це також продати. Вона сказала: «Це для мене», чи там щось таке. Їх хотіли взяти. Вона вискочила на прилавок і підняла їх над головою. Все одно хтось схопив, кинув гроші і втік. [Сміх]. Можна уявити, який інтерес до тих, хто довго не видавався, в таких містах, як Коломия і Івано-Франківськ. Але це інтерес споживацький, який нової продукції, чи то культурної, чи політичної, не вніс.

Не ототожнена особа: Як на вас впливає те, що дуже багато Українців там, на Україні не знає, що діється тепер з дисидентами, не знають фактів?

В. Мороз: Я вже сказав, що на Україні не знають усього. На Україні є радіо. І щоб на Україні більше знали, ми можемо багато зробити, впливаючи на українські радіопересилання — і «Свободи», і «Голосу Америки», чи то «Голосу Канади». Ми повинні домагатися, щоб Бі-Бі-Сі нарешті передавало пересилання по-українському. Коли я був в Англії, я ставив це питання. Але в Англії дуже трудно зацікавити англійців чимось неанглійським. Це я побачив. Це дуже стара і дуже стійка традиція. Так, в

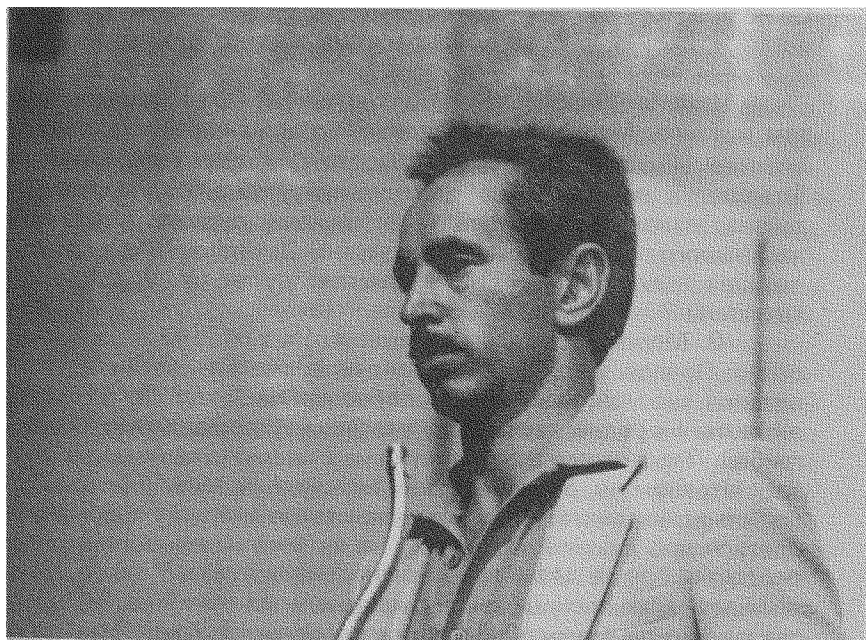
основному з радіо на Україні знають про те, що робиться на Україні. Радіо слухають практично всі. Я був свідком такої сцени. Їхав автобус, міський, звичайний автобус. Люди їхали на працю. Там у радіоприймачі шофера була якась музика. Потім музика припинилась і почалось звичайне пересилання «Голосу Америки». Він не зробив спроби це вимкнути, і ніхто не протестував. Старого страху нема. Так, усі їхали на працю і слухали «Голос Америки» [Сміх]. Я гадаю, що про дисидентів хіба той, хто не хоче знати, не буде знати. Там є можливості. Особливо самвидав український, який уже тепер не мусить користуватись примітивними засобами. Я вже бачив український самвидав, який тепер у тисячах примірників поширюється на Україні друкованими способами, правда, в фантастичній версії — серед людей, які не зв'язані конкретно з колами дисидентів — але поінформованість, наскільки мені відомо, досить велика.

Олег Ільницький: Якщо я вас розумію, ви кажете, що мовна асиміляція не є символом національної. З другого боку, ви також згадуєте, що є великий відсоток українців культурно нетворчих, споживачів...

В. Мороз: ... дуже активних споживачів, зацікавлених.

О. Ільницький: ... так, але також велике число тих, які не є споживачами жодної культури. Я хочу вас запитати: на базі цієї проблеми мови чи ви вбачаєте якусь небезпеку для української справи в тому, що з русифікацією може втратитись український культурний споживач і український культурний діяч?

В. Мороз: Це дуже глибоке і потрібне питання. На цю тему буде окрема лекція, [Сміх] завтрашня лекція. Але я хочу сказати тут відразу — може не всі на цій лекції будуть — що це дуже важливий, переломний момент. Буває так, що нація змінює мову під впливом якихось факторів, так само, як Жиди, коли вийшли в діаспору в перше століття нашої ери; через кілька віків в діаспорі вони вже говорили по-грецьки, а в західньому Середземномор'ї — по-латині. Через кілька віків вони вже говорили французькою, еспанською, німецькою мовою, але залишились Жидами. Отут дуже важливий цей момент: чи лінгвістична асиміляція потягне за собою національну, чи залишиться тільки на цьому рівні? Були такі випадки, наприклад, у багатьох народів на Кавказі, що прийшли тюрки, і ті народи прийняли тюркську мову, але заховали свою національну ідентичність. Таких є кілька народ-

ностей на Кавказі. Вони за кров'ю — кавказькі народи, але говорять тюркськими мовами, які вони в свій час сприйняли. Спочатку це була *lingua franca*, якою могло порозуміватися багато племен. Поступово вони почали нею більше розмовляти, забули свою стару мову, але залишилися тим, чим були. Вони не змінилися з тими тюрками, які прийшли. Найяскравіший приклад для нас — Ірляндці. Вони практично всі розмовляють англійською мовою, але залишилися Ірляндцями, і то не тільки в Ірландії, але і в Англії. Дуже чітка різниця між Англійцями і Ірляндцями в Англії. Так що тут дуже скомпліковане питання. З одного боку, звичайно, мова — перший показник нації і великий скарб. За мову треба боротися — це не викликає жодного сумніву. Але з другого боку, не можна ставити так питання, що якщо Українець не знає української мови, то він не Українець. Це психологічно деморалізуюча теза, особливо на Україні. Якщо сказати це харківському Українцеві, він скаже: «Все, в Харкові нема України». Якщо ж йому сказати, що Україна мовою не вчепується, що Україна — це щось значно глибше, тоді він має додаткові резерви, ресурси для боротьби. Отак ми ставимо питання.

о. Дикий: Тут ви згадали про асиміляцію мови. Є контроверсія в справі букви «г». Галичани вживають «г», а там не вживають «г». Проф. Прицак усуває «г» — мало його за те не повісять. [Сміх]. Чи даліше в Галичині вживають «г», чи теж уже викинули. Багато прізвищ з тим є: Гавлюх, Галонзка і т. д. І в нас пишуть тут «г». Я в українській гімназії вчився. Пан професор Колесса вчив, Брик і проф. Тершаковець. І все казали писати «г» і «г».

В. Мороз: Перш за все я хочу сказати, що я не лінгвіст. [Сміх]. Можу тільки з точки зору дилетанта сказати так: Кожна імперія перш за все намагається мову підкореної нації так поступово редукувати, підганяти, щоб вона була схожа на мову пануючої нації. Москва постійно це робить. Москва постійно ці норми і правила української мови, ці аспекти і явища, які відрізняють її від російської, старається поступово ліквідувати, вводити слова, які співзвучні, а то й просто російські кальки. Буква «г» є одним з таких факторів, які відрізняють українську мову від російської. Я гадаю, що ми б робили дуже не розумно, якби ті фактори відкидали разом з Москвою. Я гадаю, що навіть інстинкт нації підказує в таких умовах, коли вона не має самостійности, свідомо плекати все те, що відрізняє її від завойовника, а не з'єднує з ним. Я гадаю, що тут не стільки логіка науковця, а національний

інстинкт повинен нам підказати, що за букву «г» варто боротись. Берімо приклад із чехів. У свій час у них була **«війна за вивіски»**. Задалося б, на перший погляд, з точки зору дуже великих науковців, що це смішна війна: ну, яка різниця, чи буде буква «ч» написана в чеському варіанті, чи в німецькому на вивісках? Але це була велика, справжня боротьба. Тут ішла мова не за букву, а за **чеський дух** на вулицях чеських міст. І чехи якраз тому виграли цю боротьбу, що вони знали вагу боротьби за такі літери. Це не боротьба за літери, це боротьба за щось глибше. Я гадаю, що ми не повинні так легко відмовлятися від того, що маємо.

Наталія Пилип'юк; Пане Валентине, Я б хотіла поставити вам питання. Може, несправедливе, бо воно стосується ваших спостерегань нашої еміграції. Ви згадали Довженка і його тезу, що інтелігенція зведена була до прошарку третьорядних, цебто зайвих, непотрібних людей у совітському суспільстві. Чи під час вашого короткого побуту тут, на Заході ви не стрінули подібне, паралельне наставлення супроти української інтелігенції?

В. Мороз: Дуже цікаве питання. На такі питання я чекаю давно. Правда, і з боку кореспондентів вже вичерпались наївні питання, що мені найбільше подобається на Заході. Вже глибше питають. І я радий, що і з боку української громади теж питання глибші. Перш за все всяка диктатура свідомо старається принизити інтелігенцію, бо це не просто інтелігенція. Мова йдеться про те, що всяка диктатура має ненависть до еліти духової. Мова йдеться про духовий прошарок, чи як його назвемо, про **носія вартостів**, про те **дванадцятье коліно**, яке в давніх Жидів називалося левітами, носіями Закону, національних святощів. Так, диктатура завжди старається зробити такий вигляд і таку структуру нав'язати, що в ній нема місця повноцінного для інтелігенції. Те в Совітському Союзі я пережив на власному прикладі, тому це мені дуже зрозуміле, і я можу це розказати іншим.

Відносно ж життя українського на еміграції чи в діаспорі, як кажуть тепер, я дуже мало це його знаю. Я тут ще студент, а ви професори. Але на підставі того, що я бачу, я міг би сказати таке: Діаспора завжди живе законами специфічними. Вона має завдання втриматись. Один американець італійського походження, видавець великого видавництва, людина спостережлива, сказав мені дуже цікаві речі. За його спостереженнями, **тільки українці в Америці психологічно не згодні бути американцями** [Легкий сміх], керуючись тією настановою психологічною, що «ми є американці, але мусимо залишитися українця-

ми». Ми можемо назвати групи більш численні, ніж українці. Поляків в Америці 6 мільйонів. Є польські науковці, є багато імен, але де польське громадське життя? Я старався бачити, і не дуже бачу. Вони тримаються, поки тримаються, а потім, як щось само собою зрозуміле, вливаються в американський казан. Тому спільнота національна в діяспорі, яка хоче втриматись, розглядає всі свої громади з точки зору функціонального, так би мовити, не дає права на автономне існування чи то інтелігенції, чи комусь іншому. Ясно, що це витворює певні труднощі в житті інтелігенції. Так, інтелігент, творчий інтелігент — це особа вільної професії, це людина, яка в лаві не мусить стояти; якщо вона дійсно хоче бути творчим індивідом, мусить бути поза лавою, вільно йти і вільно творити, і жити в такій настанові: «Йди, куди хочеш, аби прийшов, куди треба, і дав все, що може бути оцінене як цінність». Громада нав'язує себе і цього не хоче розуміти. Та інтелігент повинен, мені здається, не стільки нарікати на громаду, скільки знайти такий *modus vivendi*, щоб бути творчим інтелігентом, давати творчу повноцінну продукцію громаді, і разом з тим не дуже демонструвати громаді свою автономію. Вірте мені, що я з першого дня свого побуту тут теж зустрічаюся з тими проблемами. Коли я приїжджаю в якусь країну, то мені відразу кажуть, що в мене такий-то розклад, навіть не питають мене, який я хочу мати розклад, куди я хочу піти. Я питаю: «Почекайте! Хто до вас приїхав? Чи вам привезли річ, чи до вас приїхала жива людина?» Так, я маю ці проблеми цілий час. Але я не збираюся робити з цього велику трагедію. Я просто знаю, що найкращий спосіб спілкування з людьми — це твердо ставити свою точку зору і, якщо вона протилежна до чиеїсь, відверто, щиро посваритися, і потім не залишається жодного осадку, жодного тягару. Люди завжди відчують щирість, коли їм щиро висловити навіть дуже гострі речі. Отак я виходжу з цієї ситуації. Ну, а кожний інший — тут рецепти нема — мусить знайти якісь свої виходи з ситуації.

Віра Павляк: Я маю два питання. Перше: чи на Україні студенти мусять вчитися української мови в школах? І друге: чи в школах викладачі викладають тільки українською мовою, чи російською мовою?

В. Мороз: Справа в тому, що людина Заходу не вловлює специфіки мовного питання в Україні. Так, в Україні офіційно українська мова є державною. Але як хтось спробує цікавитися тими питаннями мови, наприклад, чому в даному уряді говорять

по-російському, то такий дуже скоро буде вигнаний з праці, а потім опиниться в Сибірі. Караванський тільки за те опинився другий раз в ув'язненні. Він робив дуже невинні речі. З точки зору західньої людини, це взагалі ніякий кримінал. Він просто писав протести: Чому мало українських шкіл в Одесі? Чому в одеському університеті і в інститутах, цебто «коледжах» по-західньому, викладається все російською мовою? Іншого він нічого не робив. За це він опинився в ув'язненні, де перебуває ще й тепер.

Якою мовою викладають? Ви маєте на увазі учнів шкіл середніх? [Питаюча потверджує]. В селах, а на західній Україні і в містах, переважна більшість шкіл українська. Викладання ведеться українською мовою. На центральній Україні теж переважна частина шкіл українська. Що ж стосується сходу України — Харкова, Донбасу — або Одеси, південної України, там більшість учнів учить в російських школах. Але проблема ще в тому: Якщо, наприклад, в українську школу прийде вчитель і викладає по-російському, кажучи: «Я по-українському не знаю», йому ніхто нічого не скаже, ніхто не має сміливости. Якщо ж би хтось у російській школі хотів викладати по-українському, то його просто не допустять до такого викладання. Я знаю випадок, коли не приймали вчительки французької мови в російську школу тільки тому, що в неї вимова не російська. От, така ситуація. В питанні шкіл — яку школу відкривати? Будується місто, розбудовується нова дільниця. Там будують школу. Батьки вирішують, яка школа буде. Але справа в тому, що для батьків, які б виступали за українську мову, це був би подвиг, вони ризикували б завтра бути в Сибірі. А ті, які виступають за російську школу, нічим не ризикують, навпаки, будуть похвалені владою. От у чому вся специфіка мовного питання на Україні.

Форрест Телліс: Коли я був у Києві і Харкові, і не міг купити ні словника, ні українсько-англійських лекстів, а також у Вільнюсі литовсько-англійських, а в Баку азербайджансько-англійських, тільки російсько-англійські. Треба знати російську мову в Союзі, так?

В. Мороз: Так, там свідомо проблема ставиться так у практичному плані. Теоретично українська мова має всі права. Але практично словник можна знайти російсько-англійський. Українська література випускається переважно з розрахунком на Захід, щоб післати в Канаду і зарепрезентувати, що там є все українське на Україні. Такий був курйозний випадок, коли фільм робили — про Галана, здається — і приходили нас, студентів,

брати для масових сцен фільму. Київська студія це робила, але той, що прийшов, сказав, що російською мовою фільм робиться. Ми почали протестувати: «А чому російською?» Він каже: «Ну що ж, на Україні по-російському краще буде, а українська версія — бо в двох мовах робилось — для Канади буде!» [Сміх]. Так, без усякого гумору, звикли в Київській кіностудії робити.

Не ототожнена особа: До якої міри на рух шестидесятників мав вплив рух за людські права Негрів тут в Америці? Чи ви старалися користати з рухів за людські права, які діялися в інших країнах? Чи ви бачили себе як частину інтернаціонального руху, чи ви ексклюзивно дивилися на себе як на український національний рух?

В. Мороз: Мені здається, що те протиставлення взагалі штучне — людських прав і національних прав. Хіба ж національне право не є людським правом? Для мене найсвятіше людське право — це право бути Українцем. Я можу підписатись під тими словами англійця, який казав, що світ, у якому не було б Англії, його не цікавить. [Легкий сміх]. Так само світ, у якому не було б України, мене не цікавить. Україна є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити. В Парижі цікавим молодим людям (але збаламученим) я так і сказав, що я України на Че Гевару не поміняю. Я гадаю, що людські права включають у себе також як інтегральну частину національні права. І ми завжди дійсно розглядали національний рух у загальному струмені людських прав. Інакше ми це не уявляємо. Та й узагалі в державі, де людина навіть не має права виїхати за кордон, як же ж можна ігнорувати проблему людських прав? Так що тут немає ніякого сумніву.

Тепер відносно руху афро-американців. На жаль, Москва досягла успіху в тому, що вона нам показує тільки аспект боротьби афро-американського населення за людські права. Але вона зробила все можливе, щоб затушкувати інший аспект. Фактично ж афро-американці мають велику заслугу в тому, що вони перші спричинили вибух етнізму в Америці, що вони збудили інтерес до етнічної проблеми, до національної проблеми, перші перекреслили теорію *melting pot*. І наскільки мені відомо — цього я вже тут дізнався — і український етнізм в Америці теж був спричинений значною мірою афро-американським етнізмом. Також етнічні тенденції в інших національних групах. На жаль, цього там знають дуже мало. Москва дуже старанно заховує цей аспект. Наприклад, в московській газеті напишуть,

що в Бельгії уряд пішов до димі: сії, що буде створений новий уряд, але не пишуть, що це все спричинене національними проблемами, боротьбою між Флямандцями і Валььонами за більшу роллю в бельгійській державі. Це Москва дуже старанно намагається не допускати до читача і слухача. Наприклад, про проблеми Басків і інші національні проблеми в Європі пишуть, але це в щорічнику, який випускається тиражем 700 примірників.

О. Ільницький: я хотів вам поставити, може, трошки особисте питання, а саме таке: з чого випливає в вас такий **оптимізм**? Ви говорите з одного боку, що в вісімдесятих роках буде вибух на Україні, цебто ви вбачаєте, що цей рух спротиву буде зростати, що він знайде глибше коріння. З другого боку, ви також стверджуєте, що Українець на Україні боїться виступити за свою мову в школі. Мені нагадуються приклади в інших республіках Радянського Союзу, де такого страху немає. Отже якщо на Україні ми бачимо такий страх у цій елементарній справі, чому ви є оптимістичні щодо таких більших і більш серйозних вибухів?

В. Мороз: Сартр сказав, що коли ми сідаємо за стіл обговорювати, то справа вже зроблена. Тобто він мав на увазі, що спочатку діє підсвідомий механізм, коли людина приймає рішення. Тоді, коли вже рішення прийняте, коли людина знає, що вона буде робити, є ще потреба чисто психологічна — довести таким логічним ланцюгом собі, що це так, що А дорівнює В, а В дорівнює С. Це вже дитяча праця. Так само і тут, у таких справах, як майбутній вибух на Україні, більше людині каже інтуїція, аніж якась логіка, яку можна викласти. Взагалі в тому, що буде, трудно довести якісь математичні рівняння. Я можу тільки сказати, що про цей неспокій вісімдесятих років говорить і Рестон в «New York Times»-і, і Шмідт, німецький канцлер, який є прихильником дуже м'якої розмови з Москвою, але все рівно вважає, що вісімдесяті роки будуть трудними і неспокійними. Ми бачимо знову ж такі приклади, як подорож Папи до Польщі. Це щось принципово нове. Це повне перекреслення того стилю, який існував раніше, що для того, щоб добитись чогось у комуністичній країні, треба дуже тихо себе поводити і говорити в тому стилі, який навіязують комуністи. Він з самого початку вів себе так, ніби комуністична влада в Польщі взагалі не існує, і добився такого успіху.

Коли говорити про такі речі, як вибух, то взагалі всякий вибух, соціальний чи національний, є запереченням цієї логіки, якою ви аргументуєте. Коли користуватись тією логікою, то в

Чехо-Словаччині теж не могло нічого бути. Всі — або величезна більшість — були опортуністами, обивателями, але потім виявилось, що ті обивателі не боялися дискутувати з совітськими танкістами, хоч знали, чим це може скінчитись. Так що тут дуже трудно щось наперед вгадати, посилаючись на логіку. Наприклад, перед 1917 роком, коли б генерала Грекова спитали про Україну щось, то він би обурився і сказав, що він російський генерал. Але в 1919 році він уже командував Українською Галицькою Армією, хоч не знав української мови. Він сам не знав, що в ньому є. Взагалі національне почуття і національні майбутні події — це щось таке, що **найменше піддається прогнозуванню. Національне все в підсвідомості.** Те, що ми маємо зверху, реалізується в соціальній площині, в площині буденного життя, яке ми вже сприймаємо не як національне, як щось таке, що не є національним фактором. Тому завжди найбільшінесподіванки є саме в вибуху національності. У мене виписано — але ці виписки залишилися в КГБ — щось із двадцять пророцтв, які казали, що словацької нації не буде, що Словаци з Чехами зіллються. Спитайте тепер Словаків, чи вони хочуть зливатися з Чехами. Є також багато свідчень людей, які вважали, що в Чехії третя частина населення німецька, еліта по-німецькому більше говорить, ніж по-чеському, і це питання тільки часу, що Чехи зіллються з Німцями. Ми бачимо навпаки, що Чехи очистили свою територію від Німців після II світової війни. Так що тут, у національних питаннях, в питаннях майбутніх національних вибухів завжди виграє той, хто є оптимістом, хто вірить у ту **підсвідому національну стихію, в ту субстанцію, яка є українською і ніякою іншою в вашій душі.** І вона завжди ті верхні структури, які накинута окупантом, ламає. Яким способом ламає, це трудно сказати наперед. Але що це буде зроблене, я в тому не маю жодного сумніву. Знаю, що це буде **питання часу, а не принципу.**

Людина, яка боїться, дуже ірраціональна сутність. Та людина, яка тепер боїться, накопичує в собі великий вибух, тому що страх завжди заганяє різні негативні емоції в підсвідомість і накопичує великий матеріал для вибуху. Ми це бачили в Ірані, де теж можна сказати, що вчора всі боялися, а пізніше той страх десь подівся. Щось подібне буде і на Україні, і, мабуть, такий самий хаос буде на Україні, як і Ірані. Мені вже тепер трохи сумно від того, що буде на Україні — коли буде вибух, але не буде жодної організованої сили, яка вже має досвід, що робити в подібних ситуаціях.

Не ототожнена особа: Пане професоре, чи є на Україні підпільна збройна сила?

В. Мороз: Я можу вам сказати тільки одне. На Україні ніколи не припиняло існування підпілля. Воно могло афішувати себе під різними іншими групами, воно себе не дуже охоче афішувало як підпілля. Але підпілля на Україні завжди було. Відносно збройної сили. Недоцільно в умовах миру творити підпільну збройну силу. Це просто означає дати можливість репресивному апаратові робити те, що він хоче. Завжди ж у владі є боротьба між «дикими», так би мовити, і опортуністами. Перші кажуть, що потрібні сильніші репресії, сильніший репресивний апарат, і вони мусять чимось аргументувати. Але якщо немає збройного опору в краї, то їм дуже трудно втримати свою аргументацію. Тоді перемагають опортуністи, які дуже раді скинути з себе ярмо репресивного апарату. Бо вони теж і його відчують на собі: життя тоді твердіше, менше можна користуватися всіма благами чисто матеріальними. Тоді є логіка більш спартанська, а опортуніст дуже цього не хоче. І якби ми творили якусь збройну силу підпільну, то ми тільки діяли б на користь КГБ, зміцнювали б КГБ. Цього, мабуть, робити передчасно не треба.

Не ототожнена особа: Ви, напевно, познайомились з «Архіпелагом Гулаг» Солженіцина. Є контрверсія щодо цього, що він каже про зруйнування Совітської імперії. Як ви думаєте?

В. Мороз: Я так просто і щиро скажу — подобається це кому, чи ні: будьмо дорослими людьми. Невже ми не розуміємо, що таке тактика? Так, Солженіцин — розумна людина, і він знає, що це означає знизити свої шанси, коли сказати: «я проти самостійності України». Ну, але ж загляньте на другу сторінку, де він каже, що тільки п'ять губерній належить Україні. Я можу йому відповісти, що **залізо вирішить, скільки буде українських губерній**. Так завжди було, і так завжди буде.

Крім того є дуже «ввічливі» Москалі, які нам дають право на референдум. Мене вже про це питали, що я думаю про референдум. Я кажу: «Я згодний. Спочатку треба ввести китайські війська до Москви, і нехай Москалі проголосують, чи вони за єдину китайсько-московську державу, чи за відокремлення. А тоді я теж згодний, щоб на Україні був референдум». [Легкий сміх].

Не ототожнена особа: Питання: Чи діє українська кто-

лицька церква в підпіллі?

В. Мороз: Так, можу сказати, що українська католицька церква живе в підпіллі. Постійно йдуть арешти, але постійно є відправи. Є мережа священників на цілий терен — декани, єпископ. Все це працює так чудово, ніби не було ніяких репресій. Створився якийсь такий дивний *modus vivendi*, що влада вже і знає про них, але якби вона всіх їх хотіла відразу зліквідувати, то був би дуже великий вибух, кілька тисяч людей мусіла б арештувати. І вони вже, видно, мають плян якийсь: трохи робити якісь репресії, знаючи, що всю структуру підпільної української католицької церкви вони не придушуть. Живий приклад можу навести. Це найрідше дає уявлення про те життя. Біля Самбора в селі храмове свято. Церква замкнена, офіційна церква, яка вважається належною до московської патріархії. Але прийшов католицький священник неофіційний, відчинив церкву самочинно і зробив відправу. Моментально влада про це дізналася і, знаючи, що міліції не досить, прислала військо. Але ж солдат — це сучасний солдат, який має середню і вищу освіту. Солдатам сказали, що скинутий шпигун на парашуті і потрібно оточити цю місцевість. Солдати почали обшукувати всі хати. Священника сховали в одній хаті, в коморі. Солдати знайшли його, але побачили, що це священник, і були обурені, що їх нацьковують на священника. Тут відразу люди це обурення почали далі культивувати, особливо жінки, які дуже послідовні, завжди в таких ситуаціях «невинні». І вони почали розказувати — тут відразу курси українознавства з'явилися — що таке українська католицька церква, чому існує той неофіційний священник, чому він мусить так ховатися, чому нема права на офіційну католицьку церкву. В результаті того всього солдати розійшлись по хатах — там було свято і мало не набили свого офіцера, що їх обманув. Правда, пізніше тим, що дуже агітували, були неприємності, але та акція з арештом священника не вдалася. От такі там живі події в церковному житті.

Не ототожнена особа: Чи знали ви про нашого Патріярха Кир Йосифа?

В. Мороз: Так, ми з великим ентузіазмом всі зустріли звістку, що є український Патріярх, але з великим здивуванням зустріли звістку, що не всі католицькі ієрархи підтримують Патріярхат. Там це незрозуміле. Там всім молодим ясно є, що

потрібна українська церква, бо без церковного життя духовість не може бути реальною і нормальною. Там давно уже забули про якісь різниці. Хочуть мати українську церкву з найвищим церковним достойником з Українців. І я тут досі не можу зрозуміти, чому деякі українські католики не визнають Патріярха. Коли мене питають, чи я зустрічався з Кардиналом Сліпим, кажу: «Ні, я зустрічався з українським **Патріярхом** Йосифом Першим». [Оплески].

Не ототожнена особа: Ви, напевно, чули, що говорять люди: якби там, на Україні дійшло до зміни, якоїсь революції, то нашої еміграції тепер не вертати на рідні землі. Нехай ті, що там лишаються на Україні, рішають про долю України.

В. Мороз: Я тверезо дивлюсь на речі і знаю, що якщо будуть якісь зміни, то вони мусять вирости з українського ґрунту. І сили, які будуть ними керувати, теж мусять створитися на Україні. Це ясно. Але є велике «але». Згадаймо, що в 1917 році Центральна Рада мала мільйонову армію. Під час зимового походу в 1920 році залишилось з тої армії 10 тисяч. І ще 5 тисяч відокремились і пішли до Щорса. Генералів ніхто вже не хотів слухати, генерали зникли з тої армії, і були отамани. І досі в журналі «Літопис Червоної Калини» можна бачити портрети тих отаманів у баранячих шапках. Таке щось саме буде на Україні, коли буде новий вибух. Справа в тому, що немає сили, яка б пройшла школу організованности, як тут, де Українець кожний день на Заході може щось робити, щось творити, привикати, привчати себе до організованого життя. Того там нема. Буде великий хаос. І якраз тут українська діаспора відіграє велику роль. По-перше, всі ми з дитинства привчені до української ідеї, нам не треба буде її ще вивчати і засвоювати, як Українцеві на Україні. Всі ми з дитинства в чомусь беремо участь, щось робимо, привчені до громадського життя. І той наш інстинкт і навик там буде страшенно потрібний. Ми повинні там бути в майбутньому не в ролі керівників, а просто в ролі **сірих кардиналів**, які без особливих претенсій будуть творити організоване українське життя, допоможуть зорганізувати ту силу, якої там буде багато, але яка не буде оформлена. Я так розглядаю свою роль.

о. Дикий: Я вважаю, що найліпший буде гетьманський устрій. [Сміх].

В. Мороз: Я вважаю, що англійці все ж таки розумні люди. І вони розуміють, що монархія — це великий символ і великий цементуючий первень для нації. Я думаю, що і ми це повинні розуміти. Я теж монархіст. Але я добре знаю, що ідея монархії на Україні не дуже користується повагою.

Не ототожнена особа: Особисте питання: Ваш приїзд до Америки. Яке він може мати значення для еміграції української в Америці? В цій хвилині ви є персоною, і ми дуже цікаві, що ви хочете робити. Як ви бачите своє завдання тут за рік-два? І чи можете відповісти нам, яке є завдання української еміграції в Америці? І як ви порівнюєте себе до Солженіцина?

В. Мороз: Яке завдання української еміграції? Тут, у цій частині Америки, серед українців не було потреби говорити про те, що українство, де б воно не жило, мусить бути націлене на Україну, жити інтересами України. На заході Канади є такий надто спокійний український елемент, який створив собі маленький рай український і якусь таку витворив ілюзію, що там може існувати маленький український Кебек, незалежний від усіх. [Легкий сміх]. Там була потреба на цю тему говорити. Тут, я думаю, всі українці знають, що ми, по-перше, повинні всіма силами підтримувати ті процеси живі, позитивні, які є на Україні, допомагати їм, а по-друге, максимально заангажувати сили Західного світу для української справи, робити те, що вже вдалось зробити Жидам у великій мірі. Маємо в тому прецедент. Нам говорять з Києва, що ми емігранти. Ми можемо сказати: «Ми не емігранти. Емігрант — це той, хто добровільно покинув Вітчизну. Той, кого вигнали, не є емігрантом. Ми — частина живої України». І ми маємо вже прецедент: Ізраїль був створений тими жидівськими силами, які були за межами Ізраїлю, в діаспорі. І тепер ізраїльська справа більше робиться тими Жидами, які є в діаспорі, ніж тими, які є в Ізраїлі. Так що ми є жива, конкретна українська сила. Зрештою, сучасний світ дуже тісний, і від Детройту до Львова дуже недовго дітаком летіти. Чому той Українець, який у Києві байдужий до українства, не вважається емігрантом, а чому Українець у Нью-Йорку вважається емігрантом, який живе Україною і завжди буде жити? Так що тут, мені здається, доречно було б поняття **духового емігрантства**, а не **територіального**. **Духових емігрантів більше на Україні, ніж на Заході.**

Що стосується Солженіцина — дивне питання. Чому я маю порівнювати себе з Солженіцином? [Легкий сміх]. Солженіцин — Нобелівський лавреат . Він стоїть на зовсім окремій площині. Я

з ним ні разу не бачився особисто, навіть не маю можливості бачити його. Я бачу людину з того моменту, коли знаю вже її психологічний портрет, а не те, що я міг прочитати. Я не бачу ніякої потреби порівнювати себе з ним. Він брався вчити Америку, як вона має жити. Я занадто скромно оцінюю свої зусилля. За таке завдання я не беруся. Я гадаю, що Америка сама знає, як їй жити. Я Америку ще мало пізнав. Мене питали вже один раз, чи збираюсь я критикувати Америку за два тижні, як Солженіцин. Я сказав, що я не на стільки дурний. [Сміх. Оплески].

Наталія Пилип'юк: Пане Валентине, ще одне питання. Воно поставлене не емігранткою, ані людиною, яка була виселена. Я роджена в південній Америці. Я б хотіла вернути назад до теми вашої лекції. Мене не цікавлять прогнози цієї течії, на яку ви так багато покликуетесь, а мене радше цікавить аналіза цієї течії. Вона залишилась мені досить невиразною. Я ще не розумію цього духу, на якому ви базуєте ваше поняття українства. Я хочю навернути до того, як ви згадали паралелі між вашими аргументами, наведеними в «Датані і Мойсеї», і Донцовим. На вашу думку, це все завдяки тій течії, і тому у нас знайшлися ці паралелі між вами і ним. Ви самі теж згадали на початку вашої лекції, що на західній Україні ви і ваші ровесники виховувалися в дусі сорокових років. Це вже друга частина питання: чи ви не припускаєте, що це не завдяки якійсь течії, яку я б попросила вас здефініювати глибше, а завдяки цій атмосфері? Ви були виховані тими самими спадкоємцями, які вчилися в сорокових роках від Донцова.

В. Мороз: Бачите, це **стихія**. Ми вчилися не від Донцова, а вчилися на живому прикладі. Можна багато теоретизувати, але досить один раз побитися з ньюйоркською поліцією біля амбасадного двору, щоб відчувати, що таке ворог, навіть не будучи на українській землі. І я завжди за те, що треба вірити більше своїй інтуїції, не психологічній, емоційній, а **духовій інтуїції** вірити більше, ніж теоріям. Якраз теорії повинні бути пропущені через ту інтуїцію. Ця інтуїція каже, що **нація — це нація**, тут більше немає чого говорити. Те, що в мені є, вся культурна спадщина — це українське і ніяке інше, воно реалізоване в українському дусі, в український спосіб. І якщо я це все відкину, не поставлю на перший плян, то це буде мертвою буквою, не засвітиться чимось живим і навіть для світу того, який називає себе інтернаціональним, не дасть ніякої реальної, живої продукції. Це живе почуття не

прив'язане до якоїсь партії чи групи. Кожна українська група жива, поки вона так мислить. А поза тим вона може реалізувати себе на будь-якій спадщині ідеологічній. Це вже не має значення. Головне, щоб був **примат національний**. Те, що мають усі державні нації.

Цікавий приклад (він є в «Мойсеї і Датані»): ген. Денікін, який боровся з Червоною армією. Коли почалася війна Німців проти Росії, сказав, що він вірить, що Червона армія витримає. Він забув, що вона червона, він знав, що вона **російська**. Це людина, яка була вихована кілька століть у національному дусі. Виховання в національному дусі — це якраз те, чого бракує покореним націям, бо окупант завжди ставить такий модель: себе хоче виховати в національному дусі, але для підкорених він має інтернаціональний. Ми не повинні цього забувати, мені здається, тоді ми не будемо в такій опозиції до деяких груп в українстві і взагалі будемо мало помічати, які є в українстві групи.

Дуже цікаво сказав мені один дякон в Бельгії, простий чоловік, видно, його люблять в українській громаді в Бельгії. Коли йшла мова про Патріярха, про те, чи католицький він має бути, чи православний, то він сказав: «Та про що тут сперечаються? Ми давно вже не сперечаємось. Я ходжу і на весілля, і на похорони, і входимо в ту церкву, до якої йдуть усі люди, чи католицьку, чи православну, аби вона була українська. Одна різниця: що в православній церкві довша відправа. [Сміх]. Хто не має часу в неділю, хай іде до католицької». [Сміх]. Якщо ми глянемо на українську справу так: на першому місці примат національного, тоді в нас дуже багато всяких таких суперечок відпаде, і нас не будуть лякати ті назви.

Наталія Пилип'юк: Мене не лякає ця назва. Питання є в тому: мені здається, що ви дефініюєте поняття національного духу зовсім інакше від того *cliche*, якими оперують наші естаблїшменти тут. І мені йшлося про те, щоб відчутти ваше мірило цього. Бо тут люди претендують на те, що вони дійсно мають мірило поняття національного духу. Так що можна комусь закидати, що йому бракує національного духу, а хтось має дуже багато.

В. Мороз: Ні, бачите, тут така справа: Я за українство в якнайширшому діапазоні. Але коли мені кажуть: «Для мене Україна не є святою» — так буквально було сказане — то я кажу: «Е, ні, тут між нами різниця, тому якраз для мене Україна є святою». Якщо мені скажуть: «Вибирай — прогрес чи Україна», я

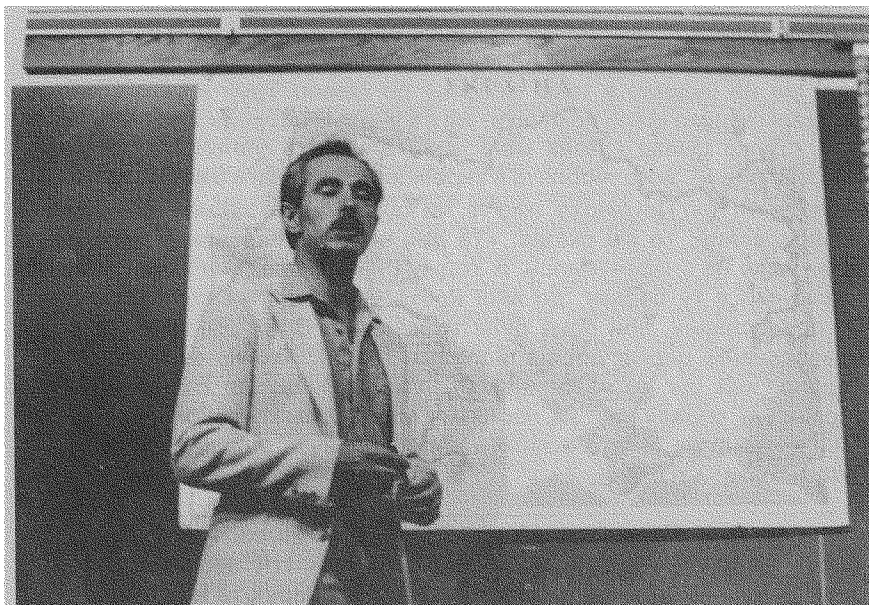
скажу: ««Ні, ні, з прогресом я почекаю — хай буде Україна! А прогрес, якщо він має прийти, то він колись прийде. Від нього історія ніяк не втече.

Н. Пилип'юк: Чи ви собі...?

В. Мороз: Я знаю, про що вам ідеться. Я відповім вам однією фразою, і вона, мабуть, задовільнить усіх. Справа в тому, що є українське середовище, яке зберегло українство, зберегло структури дуже міцні, зберегло в себе багато ідеалізму. Ці люди не стали кар'єристами. От у чому річ. Вони залишились ідеалістами. Ми це повинні добачити і вшанувати. Це якраз єдине спасіння. Там, де починається кар'єризм, де починається спокій в емігрантському житті, там усе пропадає: молодь утече до чужих. В такому середовищі молодь не втримається. Але справа в тому, що ці люди, які зуміли зберегти чудові структури і чудовий ідеалізм, не знайшли для нового індивіда місця в цих структурах. Я це відверто казав їм і це відверто кажу вам. В тих структурах було місце для індивіда дуже повноцінного, чудового, але це був інший індивід. Я вам укажу один образ, і ви зрозумієте, що це. Колись в лісі на Україні казали так: «**Пане дружє провіднику**, ви нам скажіть, за що ми маємо вмирати, а ми будемо стріляти». Це були чудові молоді люди. Для них ці структури були добрі. Але для того, хто виховався в американському університеті, потрібно знайти інші структури, які цінять індивіда, дають індивідові право бути індивідом. На жаль, у тих старих структурах — усіх — цього немає.

Мене дуже переконував один чоловік, що я за щось маю подякувати одному голові «Маслосоюзу». Майже з божественним трепетом казав: «Подякуйте тому і тому чоловікові». Це мало бути щось страшне, якщо я не подякую. Я не знаю, за що я мав дякувати. Я сказав, що я подякував Богам і Україні за те, що мене визволили.

Так от справа в тому, що в усіх українських громадах є така **неповага до індивіда**. Там нема місця для індивіда. А українство в Західньому світі буде чимось тільки тоді, коли збудує свої структури на основі індивідуалістичній. В тому я з вами цілком згоден. Але я не згоден з вами в одному: що ви взагалі заперечуєте заслуги тих людей і заперечуєте, що вони на щось здатні. Тільки **симбіоза, жива синтеза** цих старих ідеалістів, які прийшли зі зброєю в руках сюди, і молодих ентузіастів, молодих людей з вогнем, — тільки та синтеза може щось дати.

Н. Пилип'юк: Чи можна вам заперечити? На якій базі ви можете сказати, що ми, чи я особисто, заперечуємо ті старі структури. Я б хотіла закінчити таким питанням: Чому сама Україна? Чому ми не можемо боротись за Україну з прогресом? Ви не можете відокремити національного питання від людських прав. Вони є нерозривні. Чому Україна має відриватися від прогресу? Я не ставлю під знаком запитання самостійності України. Це для мене є вже поза межами питань. Але мені не вистачає самостійна Україна тільки.

В. Мороз: Самостійна Україна буде такою, яка є реальна ситуація на Україні. Якщо та самостійна Україна має більшість комуністичного, скажімо, в ідеології людей, то вона буде комуністична — хочемо ми, чи не хочемо. Якщо ж вона дозріла до чогось іншого, то вона буде іншою. Поляки чудово це відчують. Поляки переросли те, над чим ми дискутуємо. Кажуть: «Нехай Польща буде червона чи біла, аби існувала». Бо колір зміниться на протязі історії ще сотні разів. Найголовніша сама **субстанція**, якою ми живемо. Треба, щоб ми відчули, що найголовніше в нас — це **українство, українське єство, українська субстанція**, те **Щось**, що становить українське, завдяки чому ми тут зібралися, хоч ми мали б можливість зібратися в інших громадах, не українських. Відчути цей **примат національного** — це найголовніше. А далі: хто ж заперечує проти прогресу? Хто заперечує проти людських прав?

До речі, в пресі, яку ви так критикуєте, так і написано: **«Свобода людині — свобода народам!»** Там якраз, здається, є синтез людських і національних прав.

Н. Пилип'юк: Хто критикує?

В. Мороз: Ну, власне ви критикуєте як опонент.

Н. Пилип'юк: Кого? На якому припущенні?

В. Мороз: Тих сил, яким я пропоную віддати належне. Критикувати теж — я запекло деяких критикую. Але віддаю належне.

Ф. Телліс: Перепрошую пана. Я вірю, що в нас буде завтра. [Сміх]. І думаю, що ви не хочете викладати марафон.

В. Мороз: Я на це так відповім: треба заснувати ще один Комітет Оборони Мороза — від Українців. [Сміх. Оплески]. Виявилось, що тільки не-Українець* сказав нарешті: «Годі, треба кінчати.» [Сміх. Оплески].

* Пан Телліс походить з Нігерії (але добре знає українську мову).

МОВА І НАЦІЯ

В. Мороз: Сьогоднішня тема лекції зазначена в програмі як «Мова і нація», але фактично в мене вона б мала називатися «Лінгвістичне засилля». Те, про що буде мова, стане ясным попереду.

Всім відомо, що мова є найпершим символом нації. Коли говорять про націю, перш за все мають на увазі мову. Так з найдавніших часів. У першому нашому історичному документі, «Повісті верменних літ», перераховано слов'янські племена і сказано, що назви різні, але то все «один язик» — слов'янський. Мається на увазі, що етнічна спільнота перш за все ідентифікується з мовою, з мовним чинником. І то скрізь, буквально у всьому. Пригадаймо Стефаника, коли до батька Стефаника приїдять з Буковини біженці, які хочуть утікати перед військом, а він їм відраджує, каже, що на чужій землі загубляться — «як увійдете в чужий язик». Чужа нація — це для нього перш за все чужа мова. Так, це найвидиміша ознака, перша ознака, яка кидається в очі: мова. І це не лише спосіб порозуміння, це не лише технічний засіб. Це код більш глибинний, психологічний і містичний, який об'єднує націю. Мова — це не просто засіб спілкування. Сума слів, поєднання слів виробляє таку містичну атмосферу, яку може зрозуміти тільки носій тієї мови, який нею розмовляє. Я радий, що я відчуваю польську мову і польськість. То не легко відчуті. Я німецькою мовою майже все розумію, але досі не **відчув** поезії німецької мови, скільки не стараюся. Так, мова носить у собі щось глибоке і містичне. І то було помічене давно, в ті часи, коли льогіка і раціоналізм не грали жодної ролі, коли люди більше переживали, мали живе переживання, аніж раціоналізували над ним і виробляли рефлексії. Перші слова Біблії: «На початку було Слово, а Слово було Бог». Під Словом мають на увазі грецьке Логос, т.т. думка, ідея, дух. Все те об'єднується в понятті «Слово». Значить, слову, мові надається дуже багато компонентів і значень. Дійсно, значення мови в національному житті універсальне. Але часом цей універсалізм дає зворотний ефект, негативний. І про це я сьогодні хочу говорити.

Відома теза Ушинського з минулого сторіччя: «Нема мови — нема народу» Зникла мова — зник народ». Цю тезу повторювали в різних варіантах Щоголів, Костомарів. У Щоголева, на-

приклад, є теж такі слова, що коли витримає, збережеться українська мова, то збережеться українська нація. Справа в тому, що ця формула мала завжди демобілізуючий і деморалізуючий зміст. Мова — це таке, що найлегше можна засимілювати. І якщо прирівняти націю до мови, сказати, що з мовною асиміляцією приходить національна — в такому випадку для багатьох націй не залишається жодного шансу. Про те буде мова пізніше.

Але перш за все я хочу спитати: **Чи дійсно нація рівнозначна мові?** Чи дійсно мова є найголовнішою ознакою і найголовнішим критерієм а етнічному пізнанні? Тут, мабуть, маємо справу з незнанням історії і в Ушинського, і в інших, з незнанням глибиннішої, духової історії. Російська імперія завжди грішила тим, що всі явища, в тому числі історію, брала дуже поверхово. Цікаво, що в російській історії завжди дуже цікавились економічними питаннями на першому пляні, але вони практично не знають, що таке **духовий ренесанс**. Гуманізму ніколи не було в Росії, вони просто того не відчули.

Вдамося спочатку до прикладів. Наведемо мозаїку прикладів, а тоді буде викристалізовуватись якась концепція. Ми знаємо, що Жиди з того часу, як вийшли в діаспору, багато разів змінювали мову. Через три століття Біблію вже треба було перекладати, бо ті Жиди, які жили в Олександрії, в Коринті, в усіх грецьких містах Середземномор'я, говорили вже по-грецьки, іврити не розуміли. Через кілька сторіч вони стали говорити латинською мовою. Пізніше це була еспанська мова, французька. Пізніше це була мова, яка перетворилася в їдіш, такий своєрідний діалект, який пізніше Жидами з Німеччини був перенесений на Україну і який там у рештках ще є і сьогодні. Цікаво, що пізніше Жиди принесли у Сальоніки в Греції і взагалі Балкани староєспанську мову. І єспанські лінгвісти досі їздять на Балкани, щоб вивчати свою стару мову. Як бачимо, нація і мова зовсім не є ідентичні. Жиди пережили багато разів цю зміну мови. А крім того, ми не знаємо ще старої історії цього питання. Під час двох вавилонських полонів Жиди, мабуть, теж змінювали мову. Просто ми про це не знаємо докладно — тоді не було лінгвістів. Знаємо тільки, що у часи Христа в Палестині, так як і в усій Сирії, більше говорили арамейською мовою. Це був не іврит. Значить, була така *lingua franca*, зрозуміла для всіх жителів, в тому числі Жидів. Здається, що і тоді іврит уже був домашньою мовою, не дуже то живivanoю навіть у жидівському середовищі.

Чи дійсно одна нація — одна мова, чи ця форма дійсна? Ми знаємо сербів і хорватів, які мають одну літературну мову, лише роблять тепер спроби роз'єднати їх. Так, дві нації, але одна

мова. Кажуть, що тут грає ролю фактор релігійний. Хорвати — католики. Але є серби-католики і хорвати-православні. Все одно вони знають, хто вони. Значить, нація лежить десь глибше. Є якийсь чинник, визначаючий націю, який ховається не в мові і не в релігії, а в чомусь глибшому. Ми маємо таке цікаве явище, як ірландський світ. І в ірландців існує діаспора. В самій Ірландії, не зважаючи на те, що вони мають самостійність, дві третини населення розмовляє покищо по-англійському. Правда, там є мовний ренесанс. Поети пишуть тепер майже всі вже мовою Gaelic; це поворот. Але в ірландській масі це ще не дуже змінилось. Там ще повне засилля англійської мови. Хоч число тих, які знають гельську мову, все більше зростає. Цікаво, що один кореспондент-ірландець (правда, американський), дуже гарно співав ірландські пісні, але коли я сказав йому, щоб він у мові гельській щось заспівав, то він задумався і трохи посмутнів, що не знає своєї мови. Так цікаво вийшло, що ірландці боролись віками за самостійність, а в той час асимілювались мовно. Значить, асиміляція мовна і асиміляція національна — не одне і те саме. Свідомість національна росла. В той же час вони переходили на англійську мову і втрачали свою. В північній Ірландії (ви знаєте, яка там ситуація в Ольстері) практично все населення розмовляє по-англійськи за незначними винятками. Значить, і тут, як бачимо, сталась асиміляція лінгвістична, але не наступила асиміляція етнічна. Правда, не можемо сказати, що завжди так було. Бували випадки, коли асиміляція мовна означала разом з тим асиміляцію національну. Але було так не завжди.

Візьмім Шотландію. Там цікава ситуація. Є нація, яка тверзо, чітко усвідомляє, що вона окрема нація з окремою ментальністю, навіть з почуттям окремої, специфічної гордості, якоїсь вищости від Англосакса — це їм дуже притаманне. І разом з тим англійська мова панує майже повністю. Є невеличка група людей у горах на заході Шотландії, які розмовляють гельською старою мовою. Там ситуація ще була ускладнена тим, що в південно-східній Шотландії, там, де Единбург, споконвіку була англійська мова, з дуже давніх часів. Пізніше династія гельська, яка була з гір, завоювала південну Шотландію. Так що там була династія гельська, але столиця в тій частині, де панувала англійська мова. І не зважаючи на такий конгломерат, усе ж таки дуже міцне почуття єдиної шотландської нації.

Далі наведемо такий приклад: Грузія. Хто був у Грузії, знає, яке там міцне національне почуття. А там є три мови: справжня грузинська літературна мова є тільки на сході Грузії; вся західня Грузія — це мінгрельська мова; не діалект, а справжня, окрема

мова; крім того, в Сванетії, в гірській області є теж своя окрема мова. І цікава в них ситуація лінгвістична. Я питав простого, звичайного грузина-робітника, якою ж мовою він розмовляє. Він каже: «З дружиною по-мінгрельському, з дітьми по-грузинському, щоб у школі добре вчилися. » Як бачимо, дуже заплутана ситуація з трьома мовами, проте дуже міцне поняття одної національної приналежності.

Коли ми говоримо про Жидів, про те, що вони витримали таку кількаразову зміну мови, нам відповідають про їх специфічну релігію, дуже унікальну. Добре. Візьмим тоді Циганів. Цигани — це в них уже традиція — приймають автоматично релігію того народу, серед якого живуть. У них є якісь свої глибші ментальні, духові особливості, які вони плекають, а цей обряд просто мусить бути, але не має значення — вони це так відчують. На Балканах Цигани можуть бути і магометани, і християни — залежно, в якій громаді живуть. Значить, щось тут є глибше, ніж віра, мова і інші зовнішні національні прикмети. Цікаво, що Цигани, на відміну від Жидів, віри не мають окремої, але зберегли мови. Це вже не одна циганська мова, це багато циганських мов, проте походять з одного кореня. Але знову ж таки тут ситуація нестандартна. Є Цигани, наприклад, на Закарпатті і в Угорщині, які розмовляють мовою того населення, серед якого живуть. І все одно залишаються міцним **окремим етносом**, який має почуття своєї окремішності.

Найунікальніший модель, мабуть, — це Дагестан, територія на Кавказі, де живуть 32 мови. Деякі з них дуже маленькі. Це може бути одне село, де є своя мова, і від неї не думають відмовлятися. При чому цікава ситуація: деякі маленькі народи, які начислюють 6-8 тисяч, в останні роки, вже в кінці 60-их років домоглися, щоби в школі було викладання своєю мовою. Так що там у них не асиміляція йде, а навпаки, пробудження. І цікаво, що в Дагестані, при такій масі мов є відчуття, що Дагестан — то одна спільнота. Назвати її нацією? Трудно назвати нацією. Але вони мають відчуття, що Дагестан — то щось одне, спільне на зразок одного народу.

Я наводжу всі ці приклади, щоб показати, що ця ситуація, це співвідношення **«мова і нація»** є дуже нестандартне. В різних частинах світу, в різних народів це може бути дуже по-різному. І тут та стара теза, чи то ще стара наукова, академічна, чи потім марксистська, це визначення нації дуже не відповідає всьому цьому різnorodному матеріялові. Значить, мусимо сказати, що нація — це **Щось** з великої літери, **Щось** містичне, яке є в людині, яке є споконвічно в національній душі. Воно може бути в будь-

якій формі. Воно може реалізувати себе в будь-яких ознаках. І найперше реалізує себе в тій ознаці, яка породжує почуття **окремішности**, неподібности до інших. Якщо релігія є спільна для всіх націй (як в Європі єдина християнська релігія), тоді нація не бере цієї ознаки як головної у творенні себе як етнічної спільноти. Якщо ж релігія відрізняє від інших, тоді релігія стає основним компонентом нації, як це ми бачимо в Жидів. Знову ж таки: якщо мова відрізняє від інших, тоді нація інстинктивно бере її як головну ознаку. Якщо ж це мова, яка не відрізняє від інших, тоді того **Чогось**, щоб зреалізувати його, шукають у всьому іншому. Я розумію, як трудно перенести ці містичні категорії в науку, де логіка є чисто раціональна і вимагає раціональних критеріїв, але тут, коли говоримо про націю, ми ніколи нічого не розуміємо, коли схочемо перенести це все на поле логіки.

Колись була така наївна дискусія в кінці 50-х років, коли життя наукове в СРСР збудилося: що ж таке нація? В журналі «Питання філософії» («Вопросы философии») була дискусія: національний характер. І почали дискутувати, що таким-то народам притаманний гумор, таким-то стриманість, в таких-то народів є вроджене почуття поваги до жінки. Але виявилось, що в усіх народів це є. Наприклад, гумор, виявилось, є у всіх народів. Заплутались і не зрозуміли одного: справа не в тому, в якого є гумор, а в кого нема. Справа в тому, **який** гумор. Це невловиме. Український гумор не такий, як англійський. І тут наука безсила. Тут тільки те, що ми можемо сприйняти живим інстинктом, живим почуттям, більше нічим. це можна тільки відчутти. Цього не можна логічно окреслити.

Я вважаю, що націю творять не якісь там окремі історичні обставини. Націю творить **силове поле землі**. Так, те, що в нас є від Бога, духовість наша і загальна вітальна сила, яка є в усьому всесвіті — все це компоненти однієї і тої ж самої сили. Я вважаю, що нація витворюється там, де є **силове духове поле**. І скільки б цю територію хтось намагався асимілювати, вона завжди відродиться в окрему націю. Я пізніше наведу приклади.

Ми знаємо, що Рим у свій час витворив такий дуже вдалий і цікавий модель, що швидко умів асимілювати підкорені народи. Рим з того почався. Рим почався з невеликого міста, з невеликої території, і був славний тим, що вмів не просто підкорювати чужі народи і робити їх своїми данниками, а вмів їх духово і мовно інтегрувати в своє середовище. Навчившись так на прикладі Італії, італійських завоювань, Рим потім це робив у всьому широкому середземноморському світі. Всі ви знаєте, не гірше від мене, що Іспанія була зроманізована, стала говорити латин-

ською мовою, провінційною, але латинською. Так само Галія, теперішня Франція, так само Дакія, теперішня Румунія. Це дуже скоро було зроманізоване. Римляни вміли посилати туди своїх легіонерів, ветеранів, які заснували колонії; ці колонії ставали центрами життя. (До речі, Москва це саме вміє чудово робити). Ці колонії ставали законодавцями моди. Все навколишнє населення старалося бути схожим на них. І так дуже скоро поширювалась латинська мова. Але що ж сталося потім? Через кілька сторіч виявилось, що з тієї ж латинської мови, з того великого латинського масиву знову викристалізувались Іспанія, Румунія, Франція, Італія. Одним словом, стара духовність, стара національна душа не була знищена новим мовним чинником. еспанський характер відродився і в новому мовному матеріалі, в новій стихії, яка була накинута силою. Там, де була Дакія — Там відродилася Румунія. Хоч це вже була нова мова, повсталася з нового матеріалу, але в ній знову ж таки чудово відродилися ці всі тракійські елементи духові, які були в старій Дакії, в тій мові, якої ми вже не знаємо. От вам чудовий приклад, як мовна асиміляція ще нічого не означає. Пізніше все це знову відроджується і викристалізовується.

Коли ми говоримо про національне **Щось**, про той містичний первень, який становить собою націю, то він реалізується в конкретних рисах. Це може бути мова, релігія, може бути професія. Цікавий приклад у цьому відношенні — Кавказ. Взагалі, хто хоче вивчити, відчувати, що таке нація, повинен їхати на Кавказ. Там якесь посилене, загострене почуття національної приналежності і гідності. Цікаво, що Осетини в тих містах, де вони жили на чужині, в Тбілісі і інших середовищах неосетинських, мали свою професію. Це були малярі. Є малий народ в Дагестані — Лакці. Вони скрізь були ювелірами, тобто скоріше різьбарями, які на залізі, сріблі, золоті робили мистецькі речі. Цікаво, що вони скрізь на Кавказі були бродячими ремісниками. Вони могли в інших краях, інших теренах робити речі за місцевими зразками і модами, але було видно, що це зробили вони, що це їх стиль. І вони, мабуть, збереглися завдяки тому, що це була їхня професія і нічия інша. Це було традиційне. Скрізь народ інстинктом шукає чогось такого, якоїсь такої риси, яка його відрізняє від інших, щоб зберегти свою самобутність. Бо зберегти — це означає в чомусь конкретно зреалізувати, вітлити в якомусь видимому аспекті життя. Але мова завжди завершує всю цю будову. Може бути містичне **Щось**, національний спосіб життя, національна психологія, національний спосіб єднання людей, національний спосіб ходити в гості, тримати себе за столом. Але

разом з тим, щоб усе це стало видимим і навіть ясним для самих носіїв даної національної духовости, потрібно, щоб усе це було завершене. Як на церкві завершую всю будівлю хрест, так мова завершує національну будівлю.

Проте мова не була ніколи чимось таким, що є стабільним. Мова завжди перебувала в динамічній рівновазі. Наприклад, на Україні довгий час ті тюрки, які інтегрувалися в українське середовище (коли після печенігів на Україну прийшла тюрська орда в південні степи, але щось там їй було дуже незатишно в тих степах, натискували інші, сильніші сусіди, і вони прийшли під зверхність київського князя, були поселені в основному на Росі, на південному кордоні, а спорадично були розселені скрізь по Україні) — дуже довго зберігали свою мову. Пізніше інтегрувалися. Зате інші не до кінця інтегровані. Фактично лемківська мова дуже випадає з загальноукраїнського масиву і ще перебуває в живому процесі інтеграції в українськомовний масив. Цікаво, що на Закарпатті лемківський діалект дуже легко відрізнити, бо в нього постійний наголос на передостанньому складі. Цей постійний наголос відходить на захід. Практично долина Латориці — це вже територія, де нема постійного наголосу. Долина ріки Уж — територія, де є постійний наголос, але це вже еволюціонує, ця риса поступово знищується. Як бачимо, мова, єдина національна мова завжди перебуває в динаміці, завжди є якісь частини, які ще тільки інтегруються, ще стоять окремо від єдиного мовного потоку.

І тут часто буває явище, яке ми окреслюємо словом **білінгвізм** або двомовність. Була війна велика на Україні в шестидесяті роки проти теорії Білодіда про «дві рідні мови». Так, можна говорити про дві мови, але це велика дурниця говорити про дві **рідні** мови. Ясно, що ця теорія була не результатом наукових досліджень, а просто політичним чинником, який був покликаний привчати українців до того, що російська мова — теж їхня «рідна» мова. Расул Гамзатов, дагестанський поет, дуже добре в своїй книзі «Мій Дагестан» знайшов формулу: «Один мій товариш розмовляє вже **десятою рідною мовою**» [Легкий сміх]. Так, це було підхоплене тоді нами всіма і дуже було до речі. На Україні трудніше було надрукувати таку відповідь Білодідові, але тим дагестанським прикладом ми дуже послуговувались. Рідна мова може бути одна. Якщо Жид на Україні в своїй корчмі цілий день говорив по-українському з відвідувачами і тільки ввечері десь у своїй родині міг сказати два слова по-жидівському, та й то небагато, то це не означає, що рідною мовою в нього була українська. Так само як гід, який іноземців цілий день водить по руїнах у Римі, все одно має рідну мову італійську, а не англійську. Але

двомовність — це явище реальне і більш поширене, ніж ми думаємо.

Завжди була на різних теренах своєрідна *lingua franca*. Лінгвісти знають краще від мене, що це таке. В Середземномор'ї серед того люду, який плавав багато, в середні віки виробилась цікава мова — «L. Franca» — тому що араби і жителі Сходу всіх європейців називали «франками». Найбільше там було італійських слів, були там грецькі слова, була маса арабських слів і інших. Цю мову розуміли у всіх портах Середземного моря люди, які подорожували по різних країнах. Така *lingua franca* бувала не тільки в Середземному морі. І часом для народу витворилась така ситуація, що була своя мова для «домашнього вжитку», і була *lingua franca* для спілкування з усіма іншими, чужинцями, з якими приходилось дуже багато спілкуватись. Наприклад, в тому ж Дагестані в минулому сторіччі була така мовна ситуація: кожний народ, маленький чи більший, мав свою мову. Але всі знали якусь тюркську мову, бо тюркською можна було порозумітись і з Азербайджанцями, і з Татарями на північному Кавказі, і з Турками. Знати тюркську мову — це означало мати дорогу в широкий світ. Пізніше, після російського завоювання таку ж ролю почала грати російська мова. Часом витворюється враження, що ця *lingua franca* заступить рідну мову. Але це не завжди справджується. Наприклад, у кавказьких народів. Так, мабуть, у минулому сторіччі було таке враження, що вони перейдуть на тюркські мови. Проте ситуація змінилась, прийшла Росія, тюркської мови там більше ніхто не знає, крім тих, для кого вона є рідною.

І от я знову підходжу до цього питання: чи **цінити націю і цінити мову — це тотожне?** Цікавий приклад того ж Дагестану. Не виключена така можливість, цілком можливий такий варіант, коли Дагестан цілий стане говорити по-російському, бо для того, щоб порозуміватись між собою, вони давно вживають російської мови. Але чи означає це, що Дагестан буде асимільований Росією? Ні в якому разі. Я гадаю, що скоріше, навпаки, цей чинник буде грати для них позитивну роллю, бо вони нарешті будуть мати скристалізовану націю з єдиною мовою. Це вже не буде російська мова, бо і ця російська мова, якою розмовляють у Дагестані, вже не є російською. Це є такий варіант, як та німецька мова, якою розмовляли Жиди. Це окрема мова, їдіш, яка потім була оформлена в літературну мову. Правда, тепер вона не грає жодної ролі, бо вони мають уже свою споконвічну мову, іврит. А проте в Ізраїлі й досі є велика література мовою їдіш, і Нобелівським лавреатом у цьому році став Зінгер, жидів-

ський письменник, який пише все ж таки не івритом, а тією європейською жидівською мовою.

До чого я закликаю? Потрібно цінити мову. Мова — це великий скарб, це дійсно код, яким ми можемо не тільки спілкуватись, щоб розуміти один одного, але якого ми мусимо вживати для того, щоб відчуті свою українську спільність. Так, мову треба цінити, але не треба робити це головним чинником у національному житті, бо тоді ми стаємо дуже вразливі, тоді ми робимо головним те, що найлегше зруйнувати. Дійсно, асиміляторів мову зруйнувати легше, ніж що-небудь інше. І якщо б дійсно мова і нація були одне і те саме, то асимілятори мали б дуже легкий хліб. Але це не так. **Нація — це значно глибше, ніж мова.** І ми будемо сильніші тоді, коли будемо знати, що в нас є глибоке коріння. Мова — це тільки вершечок. Не знаю, чи в Америці росте хрін. Але на Україні, якщо його в городі хочуть знищити, це майже неможливе. Його можна викопувати і викопувати, все одно корінь буде дуже глибоко. Нація — це таке коріння, а мова — те, що росте зверху, яке легше знищити, зрубати. Але цим нація не знищується.

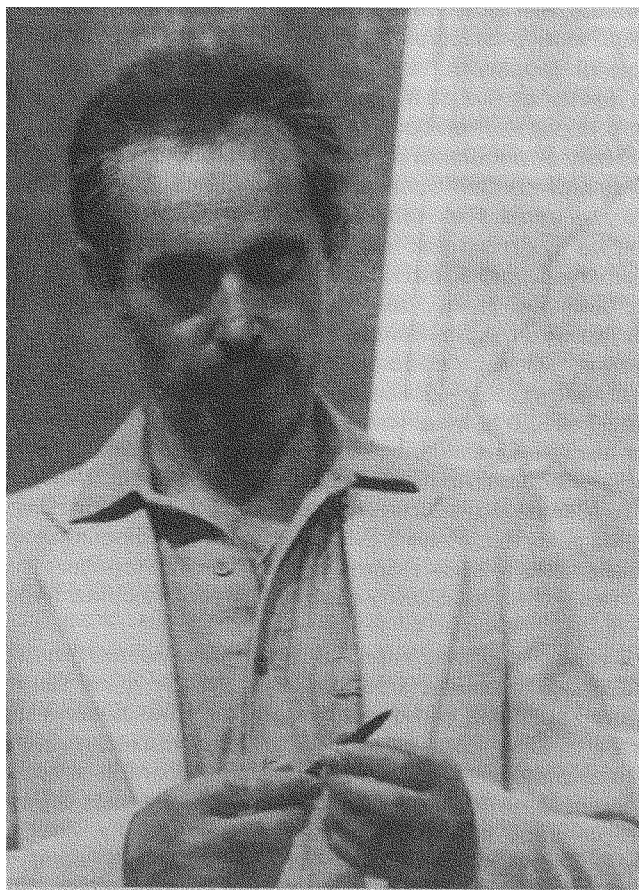
Я хочу також сказати тут про живий аспект свідомого в національному і мовному будівництві. Так, я говорив про те, що **нація — то силове поле.** Але роля свідомого чинника, волонтаристського, того, чого хоче людина, роля «**Хочу**» з великої літери є дуже великою. Ми маємо завжди — це природне для людини — онтологічне розуміння речей: що те, що є, є незалежно від мого бажання. Це неправда. Коли людина про щось починає думати, щось робити, чогось хотіти, вона створює своєрідне **силове поле**, силовий чинник, який впливає на інших. І створити націю, збудувати націю — це означає створити **суму великих «Хочу», великих волонтаристських потуг**, достатню для того, щоб перемогти все інше. Чи була якась історична неминучість, щоб Ізраїль відновився? Жиди були розкидані по цілій землі. Тут справа вирішилась дуже просто: була достатня сума **хотінь** для того, щоб повернутися на землю Палестини і відбудувати жидівську державу. Ця сума була достатня — значить, нація була відбудована.

Хібою шестидесятих років на Україні було те, що найбільше говорили про мову, найбільше про це було дискусій. Коли протестували, то з приводу того, що українська мова на Україні в пригнобленому стані. Все це було дуже добре, але недоліком було те, що все починалось і закінчувалось мовою, що не було твердого розуміння ще, що нація не вичерпується мовою, що це **значно глибше.** Цікавий парадокс: половина українських дисидентів і в шестидесяті роки розмовляла, і тепер розмовляє

російською мовою. Так, це люди, які відбудовують Україну, але які виховані в російській школі, які на вулиці і вдома звикли говорити по-російському. Наприклад, Берладяну, який тепер є в тюрмі і який чітко став на позиції українського самостійництва (навіть дуже різкого, який сказав, що збройною силою прийдеться виганяти Москалів з України), свої статті написав по-російському, бо українською мовою він може розмовляти, але її не досить у нього, щоб написати статтю українською мовою! Ми це повинні тверезо оцінювати і тверезо робити з цього висновки.

Тезу, з якої я почав, тепер хочу розвинути. Дійсно, в Українця у Харкові, який знає тезу Ушинського, що «нема мови — нема нації», породжує вона почуття капітуляції, почуття, що українська справа пропала. Дійсно, в Харкові української мови дуже мало, там усього три українські школи із більше ніж сотні шкіл. Але якщо він буде знати, що нація мовою не вичерпується, що нація — це **Щось**, багато, багато глибше, коли він буде знати цю історичну проблематику, тоді в нього не буде шоку від того факту, що в Харкові майже нема української мови. Це буде в нього додаткова зброя, якої ніхто в нього з рук не виб'є, коли він розуміє, що нація — це далеко глибше, це підсвідоме, те, що в його душі є і незалежно від його хотіння ніяк не може зникнути. Крім того, важливий ще такий фактор: коли ми говоримо Українцеві, який розмовляє по-російському чи по-англійському, цю тезу — «якщо ти не знаєш мови, ти не Українець», — то ми просто породжуємо в нього знову ж таки почуття нижчеварто-сти, ми знеохочуємо його до української справи. Так що під усіма оглядами ця теза є руйнуюча. Вона придумана з добрим наміром, щоб показати людям, який це скарб — Рідна мова, але разом з тим вона практично грає роль шкідливу.

Я сказав на початку про «лінгвістичне засилля», тому що це так дійсно було. Минуле сторіччя з йогопозитивістичним підходом бачило тільки мову нації і більше нічого. Не бачило того цілого комплексу біопсихологічних, етнопсихологічних моментів, які визначають націю. Все зводили до мови. Це було справжнє лінгвістичне засилля. І цікаво, що наука про націю, етнологія давно пішла вперед. Вже ніхто не звертає уваги на антропологію, на вимірювання черепів і носів. Всі знають, що нація — це **психіка, а не зовнішній вигляд**. А в питанні мовного будівництва, національної теорії в Українців досі панує цей старий лінгвістичний принцип. Дійсно, мовне засилля. І цей лінгвістичний підхід у минулому зіграв нам дуже негативну роль. Якби ми знали, що лінгвістична спільнота значить не так багато, то ми могли б

відразу розбити багато спекуляцій з боку Москалів і Поляків. Нам твердили досить довгі роки про якусь там «спільну колыску трьох братніх народів» — українського, російського і білоруського. Поляки з свого боку висували теорію з легенди про «трьох братів» — Леха, Чеха і Руса, які нібито теж були початком трьох народів. Якби ми сказали їм з самого початку, що мовна спільність — це не визначальний фактор, це може бути чисто випадковий фактор, ми вибили б з-під ніг ґрунт для цих спекуляцій. Наприклад, в Англії населення говорить по-англійському і на Ямайці населення говорить по-англійському, але ж це зовсім не тільки різні нації, це різні раси, різні культури, різні ментальності, які між собою крім мови не мають нічого спільного. І добре, що це в нас на очах відбулося, уже в новій історії, коли населення Ямайки стало говорити по-англійському. Чисто випадковий фактор. Так само, як на Реюньйоні таке саме населення чорної раси розмовляє французькою мовою. Але якби ми цього не знали, знову були б спекуляції про якесь «спільне походження». Якщо говорити про Українців, Москалів і Білорусів — це абсолютно три різні нації. Досить прочитати Костомарова «Две русские народности» — «Дві руські народності», як стає ясным, що це зовсім, абсолютно інші духовості. Українська нація зформувалась з тих елементів і первнів, які споконвіку були в Причорномор'ї. Російська нація зформувалась в основному з угро-фінського елементу. Субстратом, фундаментом білоруської нації є литовський елемент. Просто пізніше слов'янський масив «покрив» це все однією мовою. Але не зважаючи на спільну мову, всі три окремі духовості знову проявилися дуже чітко. Так що цей мовний чинник, мовна близькість просто тільки вводить у блуд, як це бувало багато разів. І це дало Росії можливість шпекулювати дуже довго на слові «слов'янин», на панславізмі, на слов'янській єдності. Так само як дало це можливість пізніше Польщі спекулювати на тому ж панславізмі. Тільки Польща висувала таку ідею, що Росія не може бути об'єднуючим фактором у слов'янстві, бо вона висунута так далеко на схід, в Азію і фактично не є в слов'янському світі. Була ще третя течія в панславізмі. Вона була симпатичною і позитивною, але це окремий елемент. Тоді, коли Чехи боролись проти німецького засилля, вони теж висували на перший плян слов'янський фактор. Це було дуже вдале і позитивне, бо якщо брати окремі слов'янські нації в Австрійській імперії, вони були дуже малими, а з'єднаний слов'янський масив складав з себе в Австрійській імперії велику силу. Але це був, підкреслюю, тільки один мотив.

Якщо взяти, наприклад, Слов'ян, підійти не з зовнішньої

точки зору, чисто лінгвістичної, а з підставової точки зору, то слово «слов'янин» позбавлене всякого змісту. Тут я не відкриваю Америки. Наприклад, Юрій Липа в своєму «Призначенні України» дуже добре сказав, що вся шпекуляція на слов'янстві — це не більше, ніж шпекуляція. Візьмімо Чеха. Про Чеха казали, що це Німець, який розмовляє по-слов'янському. Не будемо вживати такої різкої формули, але дійсно, його ментальність багато ближча до Німця, ніж до Москаля. Візьмім Горвата, який увібрав у себе всю середземноморську культуру. В Далмації люди кілька століть тому розмовляли далматською мовою, близько до італійської, і тільки пізніше були засимільовані сербсько-хорватським мовним масивом. Так що це абсолютно різні люди. Є далеко в Сибірі, на Чукотці т. зв. **чуванці**. Це люди, які розмовляють поросійському і згідно з тою класифікацією мали б бути слов'янами. Але це звичайні Чукці, звичайний сибірський народ, які були колись мовно засимільовані прийшлими завойовниками-росіянами. Вони абсолютно перебувають у духовій, психологічній площині сибірській, і єдино мова єднає їх із слов'янами. Так що дійсно смішно говорити про якесь справжнє об'єднання, яке б називалося слов'янським світом. Це абсолютно різні люди, абсолютно різні культури.

Те ж саме можна сказати про тюркські народи. Якути — це тюрки, які живуть далеко в Сибірі і є типово сибірським народом. І Азербайджанці — теж тюрки, розмовляють тюркською мовою, але це типово кавказький народ. Між тими двома народами є велика різниця.

Я гадаю, що ми, Українці, в питанні мовного будівництва повинні брати приклад з Жидів. Так, Жиди дуже цінують свою спадщину і зокрема свою стару мову — вони довели це, відродивши її в Ізраїлі — але вони дуже тверезо підходять до питання мовного будівництва. Жиди не роблять трагедії з того факту, що в Америці чи Канаді жидівський загаль не знає івриту. Вони ведуть усе своє життя англійською мовою. І в нас є велика проблема. Коли я цю лекцію готував, я ще не знав, що мені прийдеться розмовляти на цю тему сьогодні перед викладом. Так, у нас є **англомовна Україна**. Вона вже стала фактом тут, в Америці, і в Канаді. Цікава ситуація. Якраз з найцікавішими молодими Українцями я мушу говорити англійською мовою! Щоб мати доступ до молоді України, мушу вивчити англійську мову. Це реальність. Ми від неї нікуди не втечемо. І справа не тільки в тих молодих, які краще знають англійську мову, ніж українську, які навіть коли знають українську мову, все одно, щоб якісь скомпліковані ситуації висловити чи глибші, філософ-

ські думки, мусять уживати англійської мови. В західній Пенсільванії є велика група т. зв. русинів, які фактично вже ніякої мови не знають, крім англійської, хоч у них в хаті повно писанок, і їх хата виглядає по-українському. Коли я був у західній Канаді, говорили теж про українські села, які практично вже розмовляють англійською мовою. Ну, що ж казати, коли вже навіть коломийки є англійською мовою, складені тут, в Америці. Цікаво, що навіть ті, які знають українську мову, не завжди читають українську пресу, бо психологічно вона їм уже чужа. Так, ці молоді люди сильні своєю інтегрованістю в американське чи канадське життя, добре його знають і тим мають великі шанси заангажувати західний світ для української справи. Але маємо велике завдання: **як інтегрувати цю англосмовну Україну в українське життя, в українську громаду?** Давно йде мова про необхідність української англосмовної газети і взагалі про те, щоб так як Жиди орієнтуватися на англосмовний загал, ми теж не повинні боятись того. Свідомо плекаючи українську мову і знаючи вагу її, ми повинні тверезо до цього ставитись. І коли ми щось випускаємо, видаємо цінне, ми повинні дбати про те, щоб воно в такій же самій мірі було англійською мовою, як і українською.

Я ще хочу сказати про те, що Україна крім мови має дуже багато притягальних елементів. Покищо це не зреалізувалося в якомусь вигранні для українців. Покищо ми маємо Україну як кольтонію. Але в майбутньому це буде наш вигранн. Так, Україна завжди була **великим магнетом**, який притягав чужинців, і було так багато разів, що Україна ставала батьківщиною для чужинців: вони ставали свідомими Українцями, хоч ситуація цьому не сприяла, тому що нація, яка не має самостійности, не дуже може перетягати на свій бік чужинця. Ми знаємо Міцкевича, який казав, що Україна — то джерело поезії, і дійсно мав великий піетет до України, хоч, звичайно, з точки зору польського патріота. Цікавий був поет на Україні — Кисельов. Він був жидівського походження. І цікава його еволюція. Він починав писати по-російському в Києві. Пізніше лиш він перейшов на українську мову. Але він дуже молодим помер. Збірка його, єдина, яка була випущена, так і називалась: «Стихи. Вірші», тобто російські і українські вірші. І він, коли ще писав по-російському, десь в одному вірші сказав, що, може, найгарніше в світі — це «звуки української мови». Як бачимо, в Україні завжди було багато такого притягального елементу. І мова, можливо, в тому грає не найпершу роль. Той цілий чар української дійности, **української благодаті** грає в тому, мабуть, найбільшу роль. Це помітив Андрій Первозванний, який казав, що на Київських горах панує **особлива благодать**. Це

помітили подорожувачі з Заходу, це помітив Максим Горький, російський волоцюга, який пройшов Україну. У його новелях, присвячених Україні, — не знаю, чи читав він Андрія Первозванного, — але слово «благодатна Україна», слово «благодать» теж зустрічаються.

І тим, хто заперечував би мені, казав би, що не варто при-
нижувати мовного чинника в національному будівництві, в націо-
нальній структурі, я скажу: **навіть для того, щоб зміцнити позицію української мови, потрібно бачити Україну не тільки в мові.** Бо коли ми будемо бачити глибше коріння, тоді ми не будемо лякаться, не будемо шоковані тим трагічним станом української мови, який тепер бачимо на Україні. Стефаник колись сказав, що «болю правдивого є багато не в словах, а там далеко, за словом». Можемо сказати те саме про Україну: України справжньої найбільше не в слові, не в мові, а **далеко за мовою, в тих глибинах, куди не досягне жодна русифікація.**

І я б хотів цю лекцію про національну чи мовну асиміляцію, про те, яке між ними співвідношення і які більші шанси вижити в цих умовах, закінчити словами з одного твору, який залишився там, у КГБ. Цей уривок, мабуть, найкраще показує мою концепцію в цьому питанні. Там, звертаючись до всякого читача, в тому числі до влади, яка тримала мене в тюрмі, я казав так:

«Жодна русифікація не станеться, — про те забудьте!

Земля між Кубанню й Карпатами, в центрі якої височить Тарасова могила, була і буде Україною. Де гарантія? Так **Хочу** я і тисячі таких, як я. Нас мало? — Так. Але тих, які носять у собі велике **Хочу**, ніколи не було багато; а проте в історії завжди реалізувалися їх ідеали.

Десять сильних воль означає більше, ніж десять мільйонів безвольних роботів.

Так було, так буде!» [Оплески].

М. Тарнавський [перекладає резюме на англійську мову. Починаються питання і відповіді доповідача].

Не ототожнена особа: Цікаве було б ширше вияснення того, яке є відношення людської дії до історичних процесів. І чим є те, що ви очеркнули як **силові поля?**

В. Мороз: То тема, питання не на п'ять хвилин. То дуже тяжка тема і глибока. А крім того тут, як у всьому тому, що стосується містики, вже більше поезії, ніж науки, це все таке, що не є

предметом для суперечки. Просто хтось це відчуває або не відчуває, сприймає або не сприймає. Я вважаю, що коли людина щось пізнає, чисто гносеологічного моменту нема. Людина думає, що вона пізнає, але коли вона щось починає знати, вона **творює** ту реальність разом з тим. Усвідомлення, народження чогось у людській свідомості є творчим процесом разом з тим. Я в це глибоко вірю і це відчуваю.

Відносно **силового поля** — це для мене реально так: Якщо якась територія є окремим силовим полем і туди прийде новий народ — колись дуже часто народи змінювали місце життя — або частина іншого народу, на цій території він стане обов'язково окремим народом. Це силове поле, ця тектонічна, глобальна дійсність витворює у його душі окремішність, окрему націю. І такі території, такі силові поля ні хто не засимілює. **Україна є одним із таких силових полів.** Якщо ж це не є окреме силове поле, то скільки б не хотіли там запровадити націю, нічого з цього не вийде. Вона просто стане частиною іншої нації рано чи пізно. Цим визначалась доля народів: одні засимілювались, другі — ні. Народи інстинктом чують, де є їх силове поле. Чому Жиди шукали обітованої землі? Вони чули інстинктом, що **вони мають прийти в ту землю, де вони будуть собою.** **Кров і земля** — це щось таке, від чого не треба втікати, бо це написав Гітлер. Гітлер на цьому шпекулював. Це дуже давня істина, якої треба шукати в Заратустри, а не в Гітлера. **Кров і земля** — це два великі компоненти. **Кров має знайти свою землю,** тобто та спадковість, яка є в людини, мусить прийти на свою землю. Жиди шукали цього дуже давно, поки знайшли. Їх багато разів виганяли з цієї землі, де вони можуть бути собою — вони поверталися знов. Мадяри шукали так своєї землі, і в них були віщуни, провісники, які знали, чого треба шукати. І коли Арпад привів їх нарешті над Дунай, вони сказали: «Це наша земля, тут ми будемо завжди жити». Французи живуть не на своїй землі — це відчувається, вони самі мають таке почуття, що вони якась така спільнота без особливого коріння. Багато можна навести прикладів таких народів, але я не хочу широко на цю тему говорити, бо це вже тема дуже загрозна різними наслідками.

Не ототожнена особа: Як відрізнити тоді приналежність Циган, які не мають території і якось не можуть знайти її? Чи є можливість, що в кінці знайдуть?

В. Мороз: Дуже цікаве питання. Так, то, видно, якийсь такий хаос у спадковості, щось таке, що було визначене попе-

редніми перевтіленнями, як гріх дуже далекий, дуже довгий, який вони мусять покутувати. Є така збірка циганських казок, видана в Мадярщині: «**Ніколи не було тебе, Циганіє**». В них, особливо в тих, які вміють думати, є велика туга за циганським краєм, **циганською землею**. Циган у тюрмі мені так і казав: «Ви мені тільки скажіть, чи був колись циганський король?» Він знав, що я історик. «Ну, **вайда** завжди був». «Е,— каже,— ні, я знаю: вайда — то старший у таборі, то не король. Якби я знав, що був колись циганський король, я б сказав: Давайте нам нашу республіку. Там у нас буде свій суддя, свій прокурор і **кагебешники**». [Легкий сміх]. Це було дуже наївне, але дуже зворушливе. Так, у них теж є велика туга за своєю землею. Але, видно, в світі має бути все: мають бути і такі, яких призначення є ходити по світі. Тут теж містика, яку може відчутти той, кому це дано, але якої ми ніколи не можемо зрозуміти.

Не ототожнена особа: Які ваші поради є для нашої української молоді тут, в Америці, щоби задержати своє національне почуття?

В. Мороз: От я тому і цю лекцію читаю. Я вважаю, що найголовніше для Українця зрозуміти, що те, що він Українець — визначене споконвіку, і він мусить вірити в своє коріння, в його незнищимість. Що можуть відійти люди окремі, окремі атоми від цієї спільноти, але сама спільнота як духовна єдність ніколи не зникне. Якщо буде це розуміння, тоді ніякі чинники випадкові не знищать українства в Українцеві.

О. Ільницький: З того, що ви кажете, виходить, що нації фактично не можна знищити, вона буде існувати все — чи вона має мову, чи її не має, чи вона має одну, чи другу. Мені здається, що тому треба питання поставити трохи інакше: не чи буде українська нація, бо українська нація за вашою дефініцією і була, і буде, але чи буде українська держава. І питання є не, чи ми змагаємо до нації, бо за вашою дефініцією ми є нація, а чи ми будемо державою, чи ми маємо це «**Хочу**» стати державою. Ви кажете, що є таке «**Хочу**». Я в це також хочу вірити, але просто для дискусії я б хотів конкретно почути від вас, тому що ви є з України, чому ви вірите в це «**Хочу**», що будуть змагати не тільки до нації, але й до держави.

В. Мороз: Це вже інша тема, тому я її і не зачепив: державне будівництво. Національне будівництво — це одне,

державне — це друге. Але я гадаю, що само собою зрозуміле, що те, що завершує національне будівництво — то є власна держава. Повноцінна нація повстає тоді, коли нарешті над усіма компонентами зводиться будівля, яка називається державою. Так що це само собою зрозуміле. І кожна людина національно дозріла і навіть не дуже дозріла розуміє, що без держави нічого не буде і що це першорядне завдання — збудувати державу. Чи буде багато сильних «Хочу»? **Воно і в вас є, і в вас збудиться, коли прийде час.** Це завжди так було, що людей, які в тяжкі моменти вірили в відродження, було небагато. Але коли приходив момент відродження, тоді відчували всі, що нарешті прийшов цей момент. Так що тут питання «чому» є не в тій площині зовсім. Тут просто потрібно відчуті те, що **Україна є незнищимою, вічною.** Тоді не буде питання, чому. Якщо ж людина ще цього не відчула, а тільки баянсує це як теоретичне поняття, то трудно таку людину переконати. Я ж почав з цього, що це не льогіка, не раціоналізм, це **інтуїція і містика.** І тут можна або відчуті, або не відчуті. Це те ж саме, що віра в Бога. Атеїстові ніяк нічим не доведеш, що Бог є. Це можна тільки відчуті, повірити, і тоді все ясне, непотрібно ніяких питань. Так само і з проблемою віри в націю, в перспективу своєї нації. Так, це віра, це не жодний раціоналізм, це те, що стоїть вище від раціоналізму.

Богдан Струмінський: Якщо нація незнищима, то як пояснити все ж такі зникнення багатьох націй? Воно так історично виглядає, що ніби до певного моменту нації такі були знищимі, а потім якось прийшов момент, може десь у дев'ятнадцятому сторіччі, коли вже дуже трудно знищити якусь націю. Чи так, чи ні? А може знищення нації тільки ілюзорне? Скажімо, Прусів уже нема, але може вони такі є, тільки в комусь іншому, в частині німців? Може східня Німеччина — це Пруси, я не знаю.

В. Мороз: Пруси не були жодною нацією. Це було литовське плем'я, це була частина литовського загалу. Це завжди природне явище: якась частина зникає, поглинута іншими. Але тут проста відповідь: якщо нація засимілювалась, то це не була жодна нація, це був **випадковий утвір**, який не мав під своїми ногами того силового поля, яке творить націю. Тут льогіка дуже проста, англосаксам вона давно відома: успіх — це свідчення того, що людина мала на собі призначення Бога.

Р. Коропецький: Ви говорили, що, наприклад, Цигани мандрують і є нацією — чи мають мову, чи не мають. Мають

свою власну культуру, але держави не мають і, здається, що ніколи держави не будуть мати. Знов питання під дискусію: чи не є можливе, що Україна так само представляє собою якийсь специфічний чинник, що національність незнищима, культура незнищима, але чи держава буде, чи ні — невідомо? Чи це так само призначене для України?

В. Мороз: По-перше, Цигани — це не нація, це етнічна спільнота. Я не казав, що Цигани — це нація. А по-друге, відносно тієї концепції, яку ви висуваєте: колись, коли Мойсей переконував Жидів, що треба перейти Йордан в обітовану землю, і багато було таких, які казали, що не варто переходити, то йому теж з'явилась сила, яка почала доводити, що нема чого переходити Йордан: «Там бідна земля. Що то за обітована земля? Вона бідніша, ніж усі, які кругом лежать. І дуже маленька земля». І ця сила сумніву часом буває дуже велика. Навіть Мойсей сумнівався кілька хвилин. Але Бог йому сказав: «Сумніватися мають право усі, крім тебе. За той сумнів ти будеш покараний — не ввійдеш в обітовану землю». Я вважаю, що ця зла сила так само і вам нашіптує цю концепцію. Треба молитися, щоб вона не приходила до вас.

Не ототожнена особа: Я хотів би вернути назад до попереднього питання, що заторкнуло питання, як підходити до втримання того покоління в Америці і в Канаді. Можемо погодитися, що, може, є якесь підставове почуття відрізнення від решти середовища, чи через те, що були старі традиції в родині, чи етнічне прізвище. Ми бачимо це між іншими народами. В Америці третє покоління вертає назад до етнічної свідомости, до свого етнічного походження. Але як ми повинні ставитися до підвищення тої свідомости? Може, мова? Але, може, мова не є, як ви кажете, головна річ. Чи ми маємо плекати свідомість історії, культури? Чи маємо підходити кожний в інший спосіб? Чи ви бачите якийсь один підхід?

В. Мороз: Я гадаю, що треба плекати, культивувати цілий етнічний комплекс усіх етнічних ознак, разом узятих, а найперше, відчуття того, що Українець справді знайде те, що відповідає найглибшим його духовим запитам, **тільки в українстві, в українській культурі**. Це, мені здається, треба висувати на перше місце. Оце відчуття, що ти ніколи не будеш своїм у чужому світі. Тобі він буде тільки **здаватися** своїм, але своїм ти там ніколи не будеш і ніколи не будеш задоволеним. А, звичайно, різні середовища,

різні українські групи мають свою специфіку, і це дуже тяжка праця знайти таку мову, яка годиться для кожної групи і громади. Із русинами в західній Пенсільванії треба розмовляти однією мовою, а з молодими Українцями в університеті зовсім іншою. Треба шукати. Воно само ніколи не приходить. Треба брати відтенок конкретної, живої праці і шукати, що найкраще.

Віра Павляк: Ще одне питання: Ви сказали, що є тільки три українські школи в Харкові. Чи через те, що більшість людей неукраїнці? Чи дійсно вони не вміють говорити українською мовою?

В. Мороз: Бачите, якраз це питання показує, наскільки навіть ми, Українці, тут не знаємо української дійсності. А щоб боротися з нею, треба знати. Справа в тому, що в Харкові багато б хто послав своїх дітей до української школи, але ж там така ситуація: ті батьки, які хочуть російської школи, виступають вільно і нічого не бояться, навпаки, будуть похвалені владою. А для тих батьків, які б виступали за українську школу, казали б: «От у нашій дільниці нема української школи, ми хочемо її» — це закінчилося б спочатку вигнанням з роботи, а потім тюрмою. В тюрмі повно таких людей, які просто хотіли збільшення української мови. Так що виступати в такій ролі — це справжній подвиг. В Харкові ніхто не переслідує тих, хто просто говорить українською мовою, робітника, який, традиційно, не усвідомлюючи, говорить по-українському. Половина Харкова розмовляє такою трохи російською мовою, але більше українською. Але як хтось свідомо хоче підвищувати права української мови, то таких відразу беруть на облік, і потім у них бувають великі неприємності. Такого я бачив. Це Кравцов, якого засудили на п'ять років. У тюрмі він уже став «Кравців» — змінив прізвище. Там багато таких українців з російськими прізвищами. Разом з ним судили молодого інженера, аспіранта на прізвище Здоровий. З ним була дуже цікава історія. Він повторив те, що описано в повісті Гоголя «Тарас Бульба». Цікаво, що Гоголь це видумав, але генієм творчим зумів створити живу українську рису. Було таке: цей інженер на прізвище Здоровий перед «Інтуристом» у Харкові, де бувають іноземці, хотів написати льозунг. Там був дерев'яний паркан, і він на кожній дошці написав одну літеру велику фарбою яскравою в російській мові: «Українці, шануйте рідну мову! Геть льозунг «природної асиміляції! Слава Україні!» Він це написав, щоб бачили туристи, і йому не вистачило на одну літеру і знак оклику фарби. Він пішов і ще приніс фарби, не хотів так

залишати. Але там уже стояв хтось «у цивільному», хто зачав його питати, що то він робить. Якраз так було з Тарасом Бульбою, який, коли проривалися з оточення, не захотів залишити люльки Полякам, тому що впала йому люлька. Зліз з коня, і тоді був узятий в полон. Так, це була вигадка поетична, але я був здивований, що вона була зреалізована живою людиною в іншій ситуації. Це такий упертий, типовий Українець, який не хотів, щоб знаку оклику ще бракувало там. [Сміх]. І пішов за новою фарбою.

Що ж, мабуть, питань буде багато, але на цьому варто закінчити. Ще завтра і післязавтра буде нагода. [Оплески].

Хочу вам при нагоді показати знімку з Папою і Штравсом. [Показує світлини. Оплески. На чиєсь запитання Мороз пояснює, що Штравс — це прем'єр Баварії і кандидат на канцлера].

Не ототожнена особа: Чи можете щось сказати про зустріч з Папою?

Інша особа: [У зв'язку з незаписаною на плівку згадкою про пресові конференції навколо авдієнції Мороза в Папі]. Але що сталося? Як ви думаєте, що було причиною?

В. Мороз: «Темро», італійська газета, написала про це спеціальну цікаву статтю, про ці всі звістки, спочатку, що була зустріч, а потім — не була, знову — була. І написали в кінці, що політика Курії дуже застаріла і відстала від нової політики Папи. Так що вони їх добре набили. Так само в «Süddeutsche Zeitung» була стаття на цю тему. І вийшов якраз додатковий чинник для підсилення інтересу до цієї зустрічі. Бо на другий день на прес-конференції тільки було мови, що про зустріч з Папою, і чому, які то сили в Ватикані збаламутили ці звістки. Так що вийшло не затримання інформації, а додатковий, підсилений інтерес.

Ще ця сама особа: І з їх сторони заперечень не було?

В. Мороз: Ніяких заперечень. Так написало «Темро»: «Сердечна розмова Папи з українським дисидентом».

Інша особа: По-якому ви говорили з Папою?

В. Мороз: Польською і українською мовою.

Я хочу ще спитати: в кого є видання «Смолоскипу» з описом похорону Івасюка? Я би хотів це мати. Дякую за увагу.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СССР

Інід Фогел [керівницка Гарвардської літньої школи, оголошує прізвище промовця і перекладача, Олега Ільницького, та тему викладу. Оплески].

О. Ільницький [подає персональні дані про В. Мороза з огляду на те, що на цьому викладі багато неукраїнської публіки. Оплески].

В. Мороз: Найперше я хочу висловити свою радість з того факту, що я перший раз маю можливість викладати для загальної аудиторії в Гарвардському Університеті, для загальної літньої школи. Сьогоднішня лекція буде про національні стосунки, національні рухи в СРСР.

Хоче хтось, чи не хоче, але в багатонаціональній державі на першому місці завжди будуть національні стосунки і національна проблема. Національні стосунки в СРСР, як і взагалі ця держава в теперішньому вигляді — це мозаїка після безперервних чотирьох століть завоювань Москви. Часто є тенденція в Америці порівнювати національні стосунки в СРСР і Америці. Але то зовсім непорівняльні реалії. Америка — це Новий Світ. І, звичайно, тут психологічна настанова була така, що в Новому Світі з різних компонентів мусить творитися одна етнічна цілість. У Старому Світі, в СРСР зовсім інша логіка. Багато народів були включені насильно і штучно в систему СРСР. І це, звичайно, було б антиприродним, якби вони вважали себе якоюсь органічною цілістю. СРСР — це не організм; це сума чітко окреслених національних організмів. Те, що СРСР називають Росією, — це велика помилка і дурниця. 51% населення СРСР — це неросіяни. Є нації в СРСР, такі, як Вірмени, які вже мали тоді свою державу і цивілізацію, коил на мапі ще не було слова «Москва».

У принципі історія знає два типи імперських систем. Це **римсько-московська і грецько-британська система**. Грецько-британська система завжди відзначалась тим, що вона була абсолютно байдужа до життя тих народів, які підкорили. Греки будували свої колонії на берегах морів, і ці народи, серед яких

Лекція на Українському Університеті в Мінхені.

вони жили, просто цікавили їх з точки зору економічної, не більше. Англіїці фактично встановлювали лише протекторат на завойованих територіях. Вони не руйнували, а навпаки, старались культивувати і зберігати ті системи і структури, які застали. Це, мабуть, впливає з типового англійського традиціоналізму і пошанування до духового, традиційного багатства. В Англійській імперії чи в колишньому грецькому світі були чітко розрізнені дві свідомості: національна і імперська. Англієць твердо знав, що є Англія, а крім того є імперія.

В римсько-московській системі все було інакше. Рим почався з невеличкого міста, яке поступово поширювалось. Так само Московська імперія почалась з невеличкого Московського князівства. На початку цих імперій не стояла національна свідомість. З самого початку це була імперська свідомість. І ця, і друга імперія створили велику практику, великий апарат **ламання національних структур** тих народів, які вони покоряли. Типова римська система — це заселювання покорених територій колоністами і швидка романізація тих територій. Це ж саме практикувала Москва. Коли був завойований Новгород, вся новгородська аристократія була переселена до Москви, а з Москви переселено населення до Новгороду. Те ж саме було в Смоленську, який фактично був білоруським містом. І йому штучно накинули російський елемент. В Китаї була практика переселювання цілих племен, народів з одного кінця імперії в другий. Цікаво, що московські ідеологи дуже рано відчували свій дуже тісний зв'язок з Римом. Так, це були абсолютно однакові системи. І тому вже в XV сторіччі з'явилась теорія **третього Риму**: «Москва — третій Рим, а четвертого Риму не буде».

Москва дуже мало має в собі будівничого матеріалу (людського), але дуже добре вміє використовувати чужий. (У тому аспекті можна її до деякої міри порівнювати з Францією). На початку Москва дуже багато засвоїла із монгольської державної системи і взагалі з монгольської психології, ідеології. Пізніше був час, коли в Москві більшість освічених людей була з України. Був час, коли більшість єпископів у Московській державі була київського походження. Пізніше були Німці з прибалтицьких територій, дуже багато аристократії з Кавказу. І це стало основоположним принципом Московської імперії: повний хаос, механічне об'єднання найрізноманітніших елементів. [Перекладач перекладає «об'єднання» як *integration*]. Тут перекладено *integration*, але це не було *intergration*. Це просто було механічне з'єднання. [Перекладач знов каже: *mechanical intergration*, що викликає сміх].

Але найефективніший апарат розбивання національних структур був створений після 1917 р., після большевицького перевороту. 1917 рік — це був у першу чергу вибух національної стихії. Це була Весна Народів. Ті нації, які були більше зрілі, ближче до Заходу, відділились від імперії. Це були Фінляндія, Польша, Литва, Латвія, Естонія. Ті нації, які залишилися, теж не були вже в старій ситуації. Москва, щоб зберегти імперію, змушена була згодитися на федеративний принцип. Взагалі Москва прийняла Леніна, марксизм не тому, що він їй подобався, а тому, що вона відчула: це новий цемент, яким можна зберегти імперію. Цікаво, що Сафаров, один із азійських комуністичних діячів, сказав: перед Москалем стало завдання — будь-яку владу збудувати в Азії, але владу російську. І вчорашній російський священик в Азії ставав раптом «робітником» і казав, що він «пролетарського походження». Цікаво, що під час війни з Польщею, з молодією польською державою до Червоної Армії зголосилось 12 тис. офіцерів учорашньої царської армії. Цей факт знов показує, що для них слово «комунізм» не було жодним бар'єром. Вони чудово відчували, що Ленін — це новий російський цар.

Ця національна стихія була настільки сильною, що Москва не могла її ігнорувати. Москва добилась багатьох успіхів тим, що визнала національний принцип. Були цим збаламучені деякі національні діячі. Так, наприклад, Грушевський, президент Центральної Ради, повернувся в 1924 р. на Україну. Це було сигналом фактично до складення зброї, тому що в той час стихія підпільної, партизанської боротьби була ще дуже сильна. Москва змушена була піти на значні поступки національній стихії. Досить сказати, що були створені територіяльні війська. Це були формування, які складались виключно з представників однієї національності. Наприклад, на Україні з 15 дивізій 8 було українських, націоналізованих. На Україні в цей час офіційно була проголошена політика **українізації**. Фактично це означало, що всі державні чинники, установи повинні були перейти на українську мову. Звичайно, в цій політиці націоналізації з самого початку були дві тенденції. Москва хотіла, щоб це залишилося формальністю. Але національні сили старалися вкласти в це реальний зміст і багато зробили. Все це було у 20-ті роки, в той період, коли ще було зрушення, коли ще була хвиля суспільної активності.

В 30-ті роки наступив період реакції, і соціальної, і національної. Тоді російський шовінізм узяв реванш. Політика українізації була проголошена націоналістичною і шкідливою. Те ж саме зроблено на інших національних територіях. Національні військові частини були зліквідовані. І взагалі це був період

тоталізації життя в усіх відношеннях. Наприклад, літературні групи і журнали були зліквідовані. Була заснована одна спілка письменників, одна спілка митців — і так у всіх галузях життя. І все це було кероване комуністичною партією. Західній людині це трудно зрозуміти. Західня людина могла бачити португальську диктатуру. Але там було письменницьке об'єднання, яке видавало твори того чи іншого письменника, і влада тоді, як щось зовнішнє вже, чинила репресії проти цих письменників. Саме ж об'єднання письменників було автономним тілом. В Києві чи Москві це неможливе, бо там і саме об'єднання письменників може бути створене тільки партією, і керівництво його може бути тільки партійне. Цікаво, що навіть спроба створити без відома партії об'єднання музикантів була стрінута дуже великими репресіями. Мені здається, що на Заході люди мало заангажовані в справи совітські не тому, що вони байдужі до свободи, а просто не відчують і не розуміють, наскільки тоталізоване життя в Совітському Союзі.

II світова війна довела повну штучність імперії. Виявилось, що спроба Москви створити єдину ментальність і ідеологію ні до чого не привела. Українці, Татари, совітські Німці, кавказькі народи вважали ту війну не своєю війною. Куди приходили Німці, починались повстання проти Москви. Це не були симпатії до Німців. Москва тепер на цьому шпекулює і називає цих людей «нацистами». Але це не були нацисти. Це були люди, яким страшенно надокучило московське панування, і вони були готові підтримати будь-яку силу, яка була б проти Москви. Виявилось, дуже скоро, що єдине, до чого Кремль може апелювати, це тільки російський елемент. Вони дуже скоро відставили на другий плян комуністичні лозунги і висунули на перший плян російські, націоналістичні.

Сталося так трагічно, що найбільший вибух українського спротиву, української сили був у той момент, коли він не міг дати практичного результату. Польський історик Гергард сказав, що український партизанський рух сорокових років — це був найкращий, найорганізованіший партизанський рух у II світовій війні. Це був рух і проти Німців, і проти Москви. Але Захід не був готовий до нової війни проти другого тоталітаризму. Психологічні ресурси людей, які воювали шість літ, були вичерпані. І лозунг «Звільнити совітських в'язнів так само, як звільнити в'язнів Авшвіцу!» був непопулярний. Такий самий сильний партизанський рух був у Литві. В інших балтійських країнах він був менший. Так, це був трагічний спротив, але спротив, який залишив місце в українській історії і який дуже багато дав для

української визвольної традиції.

Можна сміливо сказати, що нове відродження шестидесятих років на західній Україні виросло на психологічній і духовій базі цієї визвольної, збройної боротьби. Інші народи Східного Союзу мали інше відродження 60-х років. Але значення **шестидесятників** було в тому, що перший раз в історії народи Східного Союзу виступили разом і мали однакову форму спротиву. Вперше в історії було так, що національне відродження почалося і йшло в тих самих формах і в балтицьких народів, і в азійських народів, і в кавказьких народів, і на Україні. Головним духовим імпульсом у всіх цих рухах була боротьба проти русифікації і за збереження національної ідентичності. Найсильнішими рухами в цьому великому спектрі є український і жидівський рух. Правда, вони є різними за своєю основою. Український рух — це рух за збереження своєї ідентичності всередині, на своїй території. Жидівський рух має головне гасло: «Відпусти мій народ!» Це патос рятування людей від асиміляції для їх старої батьківщини в Ізраїлі. Антоненко-Давидович сказав, що праця Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — це меморандум покоління. Можна сміливо сказати, що це був меморандум не лише українського покоління, а й усього національного відродження в Східному Союзі.

Національні стосунки в Східному Союзі мають свою специфіку. Цікаво, що російська нація є домінуючою, є окупантом, але практично всі інші нації мають почуття вищости відносно росіянина. У балтицьких народів воно засноване на досягненнях уже чисто європейської цивілізації. На Кавказі чи в Азії — це відчуття ваги своїх традиційних структур, які є дуже міцними. Але це почуття вищости дуже сильне у всіх. Це така ж сама ситуація, яка була колись у Турецькій імперії, де і Греки, і Араби, і Слов'яни відчували себе культурно і політично вищими від Турків.

Переписи дають дуже цікаві факти. Вони показують, що незважаючи на дуже наполегливу соціалізацію життя, національну специфіку ні в чому не вдалося знищити. Балтицькі народи мають такий самий природний приріст, як сусідні з ними скандинавські народи. У народів Середньої Азії тепер є ера демографічного вибуху так само, як у сусідніх азійських країнах — в Ірані, Афганістані, Іраці. Так що цей факт, що їхнє життя так довго піддавалося соціалізації, не вплинув помітно на їх спосіб думання і життя. Мабуть, найголовніше досягнення неросійських народів є в тому, що вони навчилися бути «східними не російськими». Східні структури були обов'язковими, їх прийняти

мусіли. Але Грузин чи Вірменин навчився використовувати їх так, що вони вже є на користь його нації, є його активом, а не руйнують його.

В цій системі без марксистської термінології в будь-чому буде повне фіяско. І термінологія не повинна нікого лякати. Так що, як бачимо на цих фактах, жодне «злиття націй не відбувається, усупереч тому, що говорить московська ідеологія. Навпаки, відбувається кристалізація окремих, чітких національних організмів. Навіть турист, який буде їздити по СРСР, легко це побачить. В Грузії, Литві, на Україні зовсім інший стиль життя, інші люди, ніж, скажімо, в Росії. Цікаво, що в цьому спротиві русифікації різні нації СРСР мають різний стиль. Наприклад, у Прибалтиці — це тверде і чітке ігнорування всього російського, небажання розмовляти з тим, хто звертається по-російському. В Азії, на Кавказі більш дипломатичний підхід. Там не відмовляються говорити по-російському, але створять для Росіянина такі умови, що він не знайде жодних шансів для життя. [Легкий сміх]. Різні нації мають також різні ресурси в цій боротьбі. Наприклад, на Україні і в Прибалтиці — це сильна індивідуальність, яка відчуває себе сильнішою від російського індивіда. Але тут велика проблема в тому, що є великий вплив московського елемента. Наприклад, у Латвії латиші становлять усього 56 % населення. В Азії, в азійських республіках індивідуальність грає меншу роль, але там демографічний вибух створив таку ситуацію, що їх відсоток постійно зростає порівняно з Москалями. Цікаво, що в Грузії і Азербайджані кількість Москалів зменшується і в абсолютному відношенні. Це показує на те, що там є такі умови для них, що вони просто покидають ті країни. Взагалі демографічний вибух у СРСР створив дуже цікаві наслідки. СРСРська армія — це «чорна» армія. Так, там теж є свій расизм. Азіатські народи називають «чорними» з усіма наслідками. Цікаво, що три чверті молодих людей, які тепер є в СРСРській армії, це вихідці з Кавказу і середньої Азії — я сам бачив. І, мабуть, ті генерали, які вміють думати, вже задумуються над проблемою, за кого вони будуть воювати на випадок війни. Росіянин у теперішній СРСРській армії є меншістю.

Різні національні рухи і нації мають різну силу в СРСРському Союзі. Наприклад, Литва може тепер бути вже в такій ситуації, що студенти ходять по вулиці з литовськими прапорцями. Там за напис «Окупанти, геть з Литви!» вже нікого ніхто не арештує. [Перекладач знов помилково, вже в котрийсь раз перекладає Latvia, замість Lithuania, що викликає сміх]. А якраз Латвія,

сусідня з Литвою країна, знаходиться в дуже тяжкому становищі. Там дуже великий процент Росіян. І взагалі у них, мабуть, та сила опору якась зовсім інша, ніж у Литовців. В дуже доброму стані є Вірменія. Там чужий практично не може жити, не знаючи вірменської мови. Україна в цьому відношенні є поділена. ЗАхідня Україна має таку ситуацію приблизно, як у Литві. На надніпрянській Україні ситуація гірша. В найтяжчому стані є такі народи, як Казахи і Білоруси. Там дуже великий ступінь зрусифікованости і дуже велике число Росіян. Наприклад, на Білорусі перші білоруські дисидентські автори з'явилися тільки тепер, у сімдесяті роки. В особливому становищі є також народи на Волзі. Вони є в російському оточенні. Вони не можуть ставити так питання, щоб усе життя було національним у їхніх республіках. В них склалась так ситуація, що вони претендують тільки на те, щоб бути собою в своїх громадах. Але ж і в них в останні роки є дуже значне зрушення.

Нарешті я хочу сказати про деякі стереотипи, які Москва нав'язує Заходові відносно національного питання. Найперше, Москва оперує завзято словом, яке Заходові знайоме як tribalism. Москва хоче зробити таке враження, що якби поважати всі національні права, то це буде великий хаос, бо націй є, мов, дуже багато, і старається зробити враження, що маємо справу не з нацією, а з плем'ям, з «трайбалізмом». Але ж про яке плем'я можна говорити, коли це народи з мільйоговою численністю, які мають свій тип цивілізації, що нараховує кілька тисяч літ? І ці народи зовсім не думають відмовлятися від своєї ідентичности.

Другий стереотип такий — (я уже чув його і в Англії в Foreign Office, і в інших місцях): яка б не була погана Московська імперія, але вона забезпечує стабільність; інакше, якщо буде сума національних організмів, буде великий хаос. Але Захід не розуміє, що якраз ця «стабільність» на великому східному просторі є причиною нестабільности в решті світу. Ця імперія від Ельби до Тихого океану якраз через свою тотальну стабільність має можливість робити заворушення скрізь у світі, де хоче. Це буде тільки в інтересах Заходу, коли національні сили на Сході придуть у рух, і енергія їх буде поглинатися всередині боротьбою між собою.

Третій стереотип полягає в тому, що післябрежнєвська Росія буде «демократичною» і буде союзником Заходу. Ми, які знаємо Москву, знаємо, що післябрежнєвська Москва буде ще більш російською і більш антизахідною. Після Брежнєва якраз буде великий вибух російського шовінізму. Ця група царистська, яку заснував Осіпов, показує початок шовінізму. Цей Дамоклів

меч, який тепер висить на Ельбі над Європою, тоді буде ще важчий. Я добре знаю Росіянина і знаю, що коли йому поставити вибір: імперія чи демократія, він відмовиться від демократії і вибере імперію. Люди, які не мають національної свідомости, в яких вона замінена імперською свідомістю, можуть жити тільки в атмосфері вічної експансії. Національний організм може жити в умовах стабільности, статики. Але імперський організм може жити тільки в умовах постійної експансії. Інакше імперія розпадається. Тому скільки буде існувати Московська імперія, стільки буде просувтись далі на Захід, буде старатись чинити нову експансію. Ніяка стабільність у світі при існуванні Московської імперії неможлива. І єдиний спосіб розв'язати цю проблему — це сприяти силам, які стримлять до розвалу Московської імперії.

На сході від Австралії є т. зв. Великий бар'єрний риф, який захищає Австралію від океану. Україна завжди була таким природним бар'єром на шляху будь-якої східньої сили, яка йшла зі Сходу на Європу. Так було завжди, починаючи з часів Аттіли і Чингіс-хана. Так було до 17-го сторіччя, доки Україна була в системі західніх сил. У 18-му ст. Україна була вмонтована в систему Російської імперії, і з того часу була порушена геополітична стабільність в Європі. З того часу почався постійний тиск Росії на Захід. Так, **Україна — це ключ до європейської рівноваги.** Це добре розуміє Москва. Це добре розумів Гітлер, який казав: «Хто володіє Україною, володіє Європою».

Справжня рівновага в Європі, а отже і в Західньому світі, може бути досягнута не через переговори в Відні. Америка повинна зрозуміти, що американський кордон не кінчається коло Статуї Свободи. Американський кордон є на Ельбі. Бо якщо будуть проблеми в Європі, то Америці ніяк не вдасться від них утекти. Америка — надто велика потуга в світі і давно має відповідальність за світову рівновагу. Втікати від в'єтнамських проблем — це не означає їх розв'язувати. В'єтнами в сучасному світі завжди будуть. Справа тільки в тому: будуть вони програні, чи виграні? Теперішньому світові потрібний Черчілл, а не Чемберлен [перекладач перекладає: «Чемберлен, а не Черчілл», що викликає сміх; перекладач виправляє помилку], який би розумів, що треба не ховати голову в пісок, а твердо дивитися в очі майбутніх випробувань і думати, як вийти з них з найменшими втратами.

В сучасній ситуації у Світовому Союзі посилюються дві тенденції. З одного боку, посилюються національні рухи всіх народів. З другого боку, посилюється московський тиск з метою

русифікації всього життя в СРСР. Одночасне посилення цих двох тенденцій безсумнівно доведе до вибуху. Вісімдесяті роки в СРСР будуть бурхливими, як в Ірані. Ситуація загострюється ще тим, що кремлівський режим вичерпав ідеологічні і інші ресурси, щоб усталізувати ситуацію. В СРСР виросла нова людина. Це людина, яка виросла вже в умовах технократичного суспільства. Це консумент за своєю психологією. Він не має жодного сервілістичного пієтету перед владою. Він дивиться на старі сталіністські структури як на динозавра, і при будь-яких соціологічних зрушеннях він відразу ясно заявить свою лінію, буде в опозиції до влади. Все це теж є великою резервою для національних рухів.

І коли казати про національні стосунки в СРСР, то я хочу вжити слів із одного твору, який скоро буде опублікований:

«Ще стоять Єрихонські мур, та вже готова труба, і народився Голос»

Дякую. [Оплески].

О. Ільницький [звертається з захопотою до слухачів ставити питання по-англійськи. Нижче вони перекладаються з англійської].

Не ототожнена особа: ПанМороз подав нам деякі дуже практичні причини того, чому Захід повинен турбуватись про Україну. Чи він міг би нам сказати, що конкретно пересічний Американець може зробити, щоб усвідомити це світові і поліпшити становище?

В. Мороз: Потрібно зробити те, що вже зробила жидівська громада у Вільному Світі. Вона вміла зацікавити найбільше число чинників Заходу, і державних, і громадських, своєю справою. Ми повинні апелювати до цієї льогіки, яка б сказала Американцеві: «Наша справа — це й ваша справа». Ми повинні сказати: «Ви хочете мати спокійне життя, але ви не будете його мати, доки існує Московська імперія. Ви весь час латаєте стару ковдру, замість того, щоб її викинути». [Сміх].

Не ототожнена особа: Ви згадали, що ситуація казанських Татарів досить погана. Мені цікаво, чи ви могли б сказати дещо про відносне становище інших тюркських народів: Туркменів, Узбеків, Таджикив*, Киргизів. І чи ви могли б сказати також щось про можливість розвитку якогось пантюркського чи паніслям-

* (примітка редакції). Таджики — не тюркський, а іраномовний народ.

ського руху серед тих народів?

В. Мороз: В таборах разом зі мною сидів узбек Шакіров. Він був прихильником загальнотюркського об'єднання, загальнотюркської держави. Але в цілому та ідея не користується великим попитом. Тюркські народи в СРСР вже надто націоналізувались і кожен має свою вже чітку ідентичність. Хоч загальноісламська солідарність у СРСР дуже велика. Особливо вона тепер поширилась бурхливо, отримала імпульс у зв'язку з подіями в Ірані, в Афганістані.

Не ототожнена особа: Як вкладається російський національний рух в описану вами картину національних рухів у СРСР?

В. Мороз: То дуже скомпліковане питання. З одного боку, ми знаємо і відчуваємо, що російський дисидент — це наш брат у боротьбі проти режиму. Але з другого боку, ми тверезі люди і знаємо, що чим би не починався російський рух, він кінчиться спробою будувати нову імперію. Ленін теж колись сидів у тюрмі разом з Українцями. Ми добре придивлялися, щоб побачити поряд собою в камері нового Леніна, і робимо все можливе, щоб не програти майбутньої боротьби з ним. Декому це може здатися дуже дикою і дуже сумною льогікою, але це чоловіча, **лицарська** льогіка, яка каже, що світ — це боротьба, в світі є сильні і слабкі. Ми, Українці, хочемо бути сильні.

Не ототожнена особа: Ми знаємо про боротьбу українських письменників і інтелектуалістів. Чи можете нам подати якісь приклади, якщо є якийсь спротив між звичайними людьми — селянами, робітниками?

В. Мороз: Добра половина українських дисидентів — це робітники і селяни. Там, у СРСР ситуація не така, як в Америці. Там може бути робітник, який прийде на літературний вечір зі своїми віршами, і він краще на літературі розуміється, ніж письменник зі Спілки Письменників. Там нема такого чіткого поділу на сфери, як на Заході.

Не ототожнена особа: Чи ви не знаєте, чи в нових містах, як Новосибірськ, Томськ, що складаються з багатьох національностей, люди втрачають свою національність, стають Росіянами, почуваються совітськими людьми, чи як?

В. Мороз: Ці міста, які названі — це сибірські міста. Світ знає про українську націю, грузинську націю, але світ мало знає, що народжується нова, **сибірська нація**. Новосибірськ якраз є серцем цієї нації. Так, Москва буде мати нову проблему — Сибір, який уже фактично не є російський. Сибір є в такому відношенні до Росії, як Америка до Англії, тільки з запізненням на кілька сторіч.

Не ототожнена особа: Є багато Українців, яких висилають до різних частин Азії і Сибіру на поселення. Як дивиться місцеве населення на цих Українців, і які можливі наслідки цього?

В. Мороз: На жаль, Українці в Азії грають таку саму роль русифікаторів, як і росіяни. Але ж таку саму роль русифікаторів грають і Азіяти на Україні. В цьому якраз політика імперії: що на чужій землі кожний буде русифікатором. Проти цього, проти переселень населення якраз найбільше треба боротись.

Форрест Телліс: Ай, ай, ай... [Сміх]. Від чого б почати? Питання таке: Ви сказали, що Америка має відповідальність перед рештою світу. Америка має відповідальність перед самою собою. В Америці нема порядку вдома. [Легкий сміх]. Нам не треба шукати за океаном проблем національної ідентичності. В нашому розумінні те, що називаємо національністю, може бути визнане за расизм. Нам вистачить поглянути за найближчу річку, бо є проблеми, які вимагають розв'язки.

В. МОроз: Я радий, що є таке питання. Так, Москва дуже вдало грає довгі роки на цьому почутті американського ізоляціонізму, яке тепер було висловлене. Це американська настанова, яка дозволяє Американцеві втягуватися в світові події, але не до кінця. Є постава питання практична і формальна. Формально Америка не має ані права, ані потреби виходити за межі своїх інтересів. Але ж практично питання стоїть так: коли Америка не буде цікавитись подіями в Афганістані, то ті події через ікс років придуть до Америки. Сучасний світ занадто тісний. Марксизм завоював Кубу, Анголю, Етіопію, Афганістан і без кінця завойовує нові країни і готує нові перевороти. Є не так багато реальних світових сил, які можуть протистояти цій безкінечній московській експансії. Мова йде не просто про ідеологію, не про слово «марксизм»; мова йде про московську імперську експансію у усьому світі. І Москва якраз на те розраховує, що всі будуть казати: «нас нічого не цікавить, крім наших власних справ». Так

легко завоювати всіх по одному. Хочемо ми цього, чи не хочемо, але Америка — це головна потуга в світі, яка має почуття відповідальності за світовий порядок. В Америці може бути щось не в порядку вдома. Але Америка не є тою деструктивною силою, яка нищить самі органічні основи в світі. Комунізм як теорія має право на існування так само, як усяка інша теорія. Але на практиці комунізм завжди творив антисвіт, щось таке, що руйнувало самі органічні основи людського життя. Хто не вірить, хай поживе кілька років у Східному Союзі. [Сміх. Оплески].

Ф. Телліс: Проблема є в тому — ви не вловили суті мого питання. Моє питання було таке: Америка має власні клопоти. Це послаблює Америку. Як може Америка сподіватись мати який-небудь вплив в Африці, якщо африканці можуть бачити наслідки становища афроамериканців у нас? Саме тому Росія здобуває ці місця, а не через брак зацікавлення Америки світовими проблемами взагалі.

Америка має також чорних американців. Тепер є кампанія в нас, особливо серед консервативних елементів правих, більш фашистських елементів, за повернення обов'язкової військової служби. Чому? Щоб вони мали більше білих в армії і на командних постах, бо вони бояться, що коли чорні американці здобудуть який-небудь практичний досвід у військовій службі де-не-де у світі, вони зможуть його використати на батьківщині для поліпшення свого становища.

В. Мороз: Скрізь є якісь несправедливості. Не було ні одного суспільства, де була б повна справедливість. Але коли порівняти ті несправедливості, які є в Східному Союзі і в Америці, то це буде слон і миша. І ми повинні розуміти, що є дійсно руйнівним для самої органічної основи людського життя, а що є просто таким, що треба направляти. **Комунізму направляти не можна. Комунізм сам по собі є помилкою і деструкцією.**

Не ототожнена особа: Стільки говориться про угоду в справі SALT... [Решта незрозуміла на плівках. Чути тільки сміх.]

В. Мороз: Вже не один раз мене про це питали. Я казав, що для того, щоб цілуватися зі старим алькоголіком, не обов'язково їхати до Відня. [Сміх. Оплески]. В Бронксі теж є багато «бомів». [Сміх].

Не ототожнена особа: У зв'язку з вашим зауваженням, що

Захід потребує нового Черчілла, а не обов'язково нового Чемберлена, мені цікаво, чи ви хотіли б щось сказати на тему цитати з доповіді Солженіцина при одержанні Нобелівської премії ще в 1972 р.: «Заляканий цивілізований світ не знайшов нічого, щоб протиставити наїздові нагло відродженого варварства, крім поступок і усмішок».

В. Мороз: Я дуже радий, що задано це питання про Черчілла. Так, Заходіві часто кажуть: «Не зв'язуйтеся з такими, як українські націоналісти. Вони вас втягнуть у нові катастрофи». [Сміх]. Я на це відповідаю: **катастрофи будуть. Скільки існує світ, стільки будуть світові катастрофи. (Справа лише в тому, чи програні, чи виграні).** І треба бути Черчіллом, тобто людиною, яка сміло дивиться правді в вічі і шукає, як вийти з найменшими втратами з тих катастроф. Якби те найсвятіше, що мають люди, могло оборонятись тільки усмішкою, воно б давно загинуло. Людська правда і людські святощі мусять мати тверду руку і твердий меч у руці. Тому я вірю гетьманові Мазепі, який сказав: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права».

Не ототожнена особа: Ваша рішучість і гнів супроти Москви імпозантні. Я хотів би вас запитати, з якою рішучістю ви потрактуєте Вашингтон? [Легкий сміх].

В. Мороз: Я дуже добре знаю Москву, але я дуже мало знаю Америку. Я тут студент, а не професор. Я це кажу не для жарту, а щиро, що я мушу добре вивчити Америку, щоб щось сказати.

Не ототожнена особа: Мені цікаво, чи ви могли б висловитись про співвідношення марксизму і російського націоналізму в совітських намірах — тобто чи ворогом є Росія, чи марксизм?

В. Мороз: Я гадаю, що це роз'єднання двох понять тільки вводить у блуд. Москаль якраз тому прийняв марксизм, що відчув національною інтуїцією, що він **допоможе зберегти імперію.** Цікаво, що Шульгін, російський емігрант, сказав: «**Марксизм змиється, імперія залишиться**». Марксизм для державної, великої нації, як Росія, просто є **фарба на сезон**, яка допоможе вистояти імперії якийсь період.

Не ототожнена особа: Чи ви думаєте, що дисидентський рух серед Жидів у Росії виник тільки для потреб Жидів, які хочуть

виїхати з Росії і податися до Ізраїлю, чи виник для підтримання почуття жидівської ідентичності в самій країні?

В. Мороз: Я гадаю, що жидівський дисидентський рух, як і всякий дисидентський рух, був не видуманий кимось, а просто спонтанно з'явився з почуття людської гідності. Людина, яка духовно збудилась, не могла примиритись з тою реальністю, яка обплутана вся колючим дротом на протязі всього кордону. Є, звичайно, в жидівському русі і такий елемент, який просто хоче зберегти свою ідентичність у межах СРСР. Але це меншість.

Не ототожнена особа: [питає по-українськи; через погану чутність на плівці тут відтворюється з англійського перекладу]: У 1941 р. проголошено українську державність. Мало істориків пише про це достатньо. Чи ви як історик думаєте, що це проголошення з 1941 р. знайшло значний відгук в історіографічній думці?

В. Мороз: Я твердо стою на цій точці зору, що проголошення української держави в 1918 р. і 1941 р., проголошення української держави на Закарпатті в 1939 р.— все це **не партійне, а національне багатство**. Все це були політичні акти, які будували почуття української самостійності і самовідомість Українців. І дуже погано роблять окремі українські групи, що висувають на перший плян, так би мовити, свій державницький акт і заперечують інші. Це взаємне руйнування, а не будівництво. Для мене 30 червня 1941 р. є так само визначною подією в українській історії, як 22 січня 1918 р. І якщо ми нарешті перестанемо сперечатися, що важливіше, то тоді ми зможемо сказати, що ми дозріла нація.

Не ототожнена особа: У XIX ст. Наполеон сказав, що приабливість національних проблем перестане існувати за 100 років. Покищо пройшло 160 років, і бачимо на прикладі п. Мороза, що націоналізм дуже сильний, особливо в його країні. Решта мого питання така: п. Мороз [нерозбірливо на плівках] національність — це минуле. Існує ж така річ, як федерація, скажімо, трьох країн.

В. Мороз: Так, це вічні пророкування. Так, як пророкували завжди кінець світу, так і пророкували, що буде одна нація. Ну, але я думаю, що якщо з цією усмішкою, про яку згадав Солже-

ніцин, десь треба підійти, то саме до цієї теорії. [Легкий сміх]. Сам феномен нації мусить бути тому, що в світі завжди мусять бути **принаймі дві культури**. Коли є одна культура, одна ідентичність, вона не може існувати. Мусить бути **антипод**, протистояння — тільки тоді буде живе життя. Якщо закинути людей на острів, (але дуже великий) — через кілька сотень років там будуть **дві нації!** Інакше не може бути. В світі завжди мусить бути **полярність** — тільки тоді починається життя. Так буде завжди. Чи ви можете собі уявити, що буде якийсь один вид рослинності, одна тварина на Землі? То було б абсурдом. Тотальність у всьому є мертвою.

Не ототожнена особа:[Довге і незрозуміле на плівках питання].

В. Мороз: Перше питання: кількість Українців. На Україні є 50 мільйонів людей. Є багато неукраїнців, але зате за межами України є теж багато Українців. **В цілому Українців є 50 мільйонів.**

Відносно того, який відсоток Українці становлять у таборах: приблизно половину завжди становили Українці. Часом було трохи менше, трохи більше, але в принципі половина — це Українці.

Тепер відносно того, чи відображають московські дисиденти обличчя всіх совітських дисидентів. Зовсім ні. Українська ментальність, а тим більше литовська чи грузинська абсолютно відмінна від російської. Я це бачив уже тепер, коли зустрічався з російськими дисидентами. Характерно, що московський дисидент чує себе більш відчуженим і загубленим, наприклад, ніж Українець. Для Росіянина з його ментальністю чисто колективістичною західній світ є дуже тяжкий. І Гінсбург каже правду — це щира людина — що для нього тут гірше, як в тюрмі. Але в Українця або в прибалтицьких націй ментальність є індивідуалістична. Тому Українець тут зникає багато швидше і легше.

Не ототожнена особа: Якби дійшло до політичного перевероту в Совітському Союзі і в Європі, які національності або держави перші зареагували б? І чи думаєте, що в такому випадку було б співробітництво між різними національностями в совітській сфері, включно зі східною Європою?

В. Мороз: Трудно давати такі прогнози практичні. Можу тільки сказати, що на західній Україні Українці відразу ж будуть

мати готові структури боротьби. Те ж саме будуть мати Литовці. [Перекладач знов мішає їх з латишами, що викликає сміх]. Можу відповісти конкретно, бо я сам бачив ці структури і цих людей.

Не ототожнена особа: Як ви б охарактеризували свої до-теперішні пережиття в Америці — прийнятні, пригноблені чи корисні?

В. Мороз: Я був трохи здивований одним. Я вважав, що буде більший ступінь відчуженості. Може це тому, що в мене завжди є природна настанова приходити з більшим запасом відчуженості і сподіватися на більше, ніж є. Але Захід для мене виявився не таким неприйнятним, як я думав. Може це тому, що я за цих чотирнадцять літ привик до дуже багато чого. Мене ніщо в Новому Світі не дивує. Мушу сказати, що це велика заслуга української громади, яка дає мені можливість поступово адаптуватися до західного життя. Було, звичайно, тут багато несподіванок. Мені казали, що в Америці безробіття, а я тут працюю 20 годин на добу. [Сміх]. Казали, що це велика заслуга моя, що я так довго голодував, а тут я побачив, що жінки в Америці голодують ціле життя і те жодним героїзмом не вважається. [Сміх].

Не ототожнена особа: Я б хотів вернутися до питання російського експансіонізму. В одному моменті своєї промови ви сказали про Іран, що в вісімдесятих роках в Росії буде так само бурхлива доба, як тепер в Ірані. Сенс ваших слів такий: в Ірані дійшло до дійсного повалення режиму. Це сенс вашої заяви.

Я хотів би, щоб ви пояснили суперечності, які я бачу в вашому твердженні про режим, який близький до повалення. Як може такий режим справді бути експансіоністичним, грати експансіоністичну роль в світовій політиці?

В. Мороз: Це давня політична істина: режим, який падає, мусить вести **зовнішню експансію**, щоби втриматись. Найкращий спосіб розв'язати внутрішні проблеми — це виграти зовнішню війну. Москва це добре розуміє. І справа в тому, що люди з імперською свідомістю можуть тільки тоді тримати балянс політичний, коли імперія ввесь час наступає, веде експансію. Так що це не парадокс: імперія, яка гниє і разом з тим стримить до експансії.

Відносно того, чи буде переворот, то дуже трудно брати на себе сміливість таких прогноз. Можу сказати тільки одне: Східний Союз і Іран подібні в тому, що і там, і там нема готових

політичних сил, які б мали досвід політичного життя, маю на увазі — легального політичного життя. Тому в Ірані після вибуху був великий хаос. Можна сказати, що такий хаос буде і в СРСР-ському Союзі.

Не ототожнена особа: Пани Морозе, два питання:

ч. 1: Яке поводження з політичними в'язнями в СРСР-ському Союзі порівняно з кримінальними злочинцями?

ч. 2: До якої міри неросійські меншості в СРСР-ському Союзі прийняли комунізм?

В. Мороз: Відносно політичних в'язнів: вони є в окремих таборах, але адміністрація намагається поселяти там і кримінальних для того, щоб тероризувати політичних, мати донощиків.

Відносно того, чи прийнявся комунізм серед неросійських націй? Комунізм як система цінностей скрізь є страшенно здевальвований. Я сказав на одній пресконференції, що перших переконаних марксистів я побачив у Парижі. [Легкий сміх]. Я думав, що я оригінальний, але я не був оригінальний, тому що на розмові зі Штравсом, прем'єр-міністром Баварії, теж виявилось, що йому один професор з Польщі казав, що коли він хоче бачити марксистів, він їде на Захід. [Сміх]. Взагалі в Московській імперії панує великий цинізм відносно політичних цінностей.

Ще одне питання.

Не ототожнена особа: Скільки є таборів у СРСР-ському Союзі і скільки в них політичних в'язнів?

В. Мороз: Політичних таборів є п'ять, але більше політичних в'язнів сидить у неpolітичних таборах, аніж політичних. Є статті, за якими посилають за політичні дії в кримінальний табір. Є також, наприклад, такі дії, як виступи на вулиці, вуличні маніфестації. За ці дії дуже багато людей — їх найбільше — посилають теж у кримінальні табори. За релігійні переконання посилають переважно в кримінальні табори. Так що загальну кількість політв'язнів дуже, дуже трудно встановити.

Дякую за увагу. [Оплески].

З ЗУСТРІЧІ В. МОРОЗА ТОГО Ж ДНЯ ПІСЛЯ ВИКЛАДУ ЗІ СТУДЕНТАМИ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ

Максим Тарнавський: Будемо все провадити по-англійському, щоб ті студенти, які не говорять по-українському, не почувалися погано.

В. Мороз: Перекладач мусить напрактикуватися, до стилю звикнути, до термінології. От Потапенко, мені здається, що вже навіть наперед перекладає, що я маю сказати. [Сміх].

М. Тарнавський: Я хотів би вас запитатися, чи ви були б згодні нам оповісти дещо про ваше життя в тюрмі.

В. Мороз: Вже стільки було оповідань! Ліпше нехай уже такий балаган собі буде тут, без особливих оповідань. От, побажати на різні теми...

Не ототожнена особа: Що молодь на Україні думає про нас тут, в Америці?

В. Мороз: Там дуже мало думає голосно. Бачите, більшовики мають успіх у тому, що їм таки вдалося створити таке враження, що українське життя в Америці — то справа старших людей. Я сам не мав жодного уявлення про українське молоде життя тут. Знав, що воно є, але не думав, що таке бурхливе і цікаве. [Легкий сміх].

Не ототожнена особа: [по-англійськи]: Чи ви знали, що існує гарвардська україністика?

В. Мороз: Знаю, очевидно.

Не ототожнена особа: «по-англійськи»: Звідки ви знали?

В. Мороз: То були і усні відомості, і український календар з Польщі писав. Я сам собі напроорокував колись — як прочитав, то підкреслив.

Не ототожнена особа: Ви знали через те, що ви є історик? Чи звичайна людина може знайти цю інформацію?

В. Мороз: Бачите, той, хто не хоче шукати, той і маючи під рукою, все одно не знайде.

Не ототожнена особа: Скільки ви могли там читати? Чи ви мали книжок багато?

В. Мороз: Там є книжки в бібліотеці. Але, наприклад, там, де я був останній раз, дуже мала бібліотека. Але то тільки совітські видання.

Не ототожнена особа: [по-англійськи]; Якби ми туди поїхали і хотіли бачити щось у якійсь бібліотеці, як би це було? Чи це можливе?

В. Мороз: Які матеріали?

Ця сама особа: З історії, совітські праці чи з-перед революції.

В. Мороз: Там — то велика проблема. Там це все в закритті, в архіві. Там треба спеціальних дозволів.

Не ототожнена особа: [по-англійськи]: А люди, які їдуть туди на спеціальні мовні курси?

В. Мороз: Там не треба жодних матеріалів. Там стараються якнайбільше це використати для совітської пропаганди. Але ми повинні це використати навпаки, для того, щоб навчитися мови і вплинути на тих людей, які там є.

Не ототожнена особа: Пане Валентине, я бачу, що ви завжди вживаєте так, як емігранти тут, слова **совітський**, а не **радянський**. чому?

В. Мороз: А на Західній Україні завжди казали: **совіти**. І тепер кажуть.

Не ототожнена особа: Пане Морозе, вибачте мені, що я мушу до вас по-американськи говорити. [Далі по-англійськи]. Маю три питання, або одне питання на три теми.

Серед совітських Росіян і в Совітському Союзі є сильні споживацькі настрої, так само як у З'єднаних Стейтах. Ви сказали, що в вісімдесятих роках буде щось на зразок «Вибуху» [це по-українськи] і що це буде дестабілізуюча річ для Совітського Союзу. Ви також сказали, що Совітський Союз, партія повні рішучості і вживуть усяких засобів, щоб придушити який-небудь націоналістичний рух. Ви також згадали, що будь-який великий унутрішній неспокій у Совітському Союзі неминуче втягне Європу. Отже, якщо Європа буде втягнена, то й Америка неминуче буде втягнена. Чи, знаючи психічну настанову пересічного американця, не буде в американських інтересах не тільки залишитись байдужими при всякій внутрішній боротьбі в Совітському Союзі, зігнорувати це, коли совіти пробуватимуть придушити її, але фактично допомогти совітським властям придушити щось таке під виправданням, що мається намір устатувати світове становище?

В. Мороз: Я думаю, що навіть американський уряд не буде такий наївний, щоб підтримувати цей режим.

Не ототожнена особа: [по-англ.]: А у В'єтнамі, Ірані?

В. Мороз: Ну, у В'єтнамі він же ж режиму не підтримував. Просто так невдало вів справи і невміло, що довів до катастрофи.

Не ототожнена особа: [по-англ.]: Але є загальна ізоляціоністична політика...

В. Мороз: То не політика, то старе, закорінене почуття. Вони бояться серйозно кудись втягнутися. Але ж то шлях до програшу завтра. Або зовсім не втягатися — а не втягатися Америка не може, Америки інтереси тепер у всьому світі, і світ дуже тісний — а якщо вже ангажуватись, то ангажуватись до кінця, мати відповідальність, що то наша війна і ми мусимо вести її.

Особа, що поставила «питання на три теми»: Але не може бути до кінця. [Переходить на англій щину]. Бо якщо буде до кінця, це означатиме ядерний конфлікт. А ядерного конфлікту не може бути.

В. Мороз: Якраз в тім то і річ, що ми мусимо так навчи-

тись вести війну, щоб не доводити до вжиття атомної зброї.

Ця сама особа: Але ви сказали, що [переходить на англійшину] совітські власті не зупиняться перед нічим.

В. Мороз: Так от, справа в тім, що без кінця балансувати з Московською імперією — це без кінця ризикувати атомною війною. Як гратися з атомною бомбою, поки не впаде з рук, то ліпше розвалити імперію, сприяти тим рухам, які розвалюють імперію, тоді не буде проблеми. Китай занадто слабкий, щоб атомну війну почати, Захід — занадто цивілізований, він не відмовиться від комфорту заради чогось такого, не почне війни атомної ніколи. Тільки Москва може почати. Треба розвалити імперію — тоді не буде жодної атомної війни, проблема зникне.

Не ототожнена особа: Я думаю, що він питається, як довести американцям, щоб ...

В. Мороз: Я розумію. Я гадаю, що то найкращий шлях — довести американцям, що ми можемо розвалити самі імперію без війни, тільки ж ви нам допомагайте в тому всіма розумними засобами. От це їм доводити: що то вічний меч на волосинці висить над вами. Ми можемо його знищити, ми знаємо як це робити, ви не знаєте, ви в тому сліпі є, як Картер у Відні: він усе програв, що міг програти.

Не ототожнена особа: Чи є якісь можливості, що випустять Руденка і Лук'яненка?

В. Мороз: Вже казали, що State Department робить конкретні кроки. [М. Тарнавський додає прізвище Шухевича.] Три перші — Руденко, Лук'яненко, Шухевич. Але якби ж Картер схотів... Він так добре почав, а потім усе-таки його збаламутили. Він тим мав великий вигреш, симпатію — то був ідеаліст(не опортуніст), який ішов за своєю ідеєю. Така людина завжди — хоч навіть більшість буде проти — буде мати тверду базу в якомусь прошарку людей, які будуть за ним. А він захитався, почав робити дипломатію і втратив обличчя. Якби він твердіше трохи поставився, то вже би на волі були тих троє наших. Він думав САЛТ-ом поправити становище, авторитет підвищити, а вийшло навпаки. Треба було і далі бути баптистом (як він почав спочатку) — людиною, яка має власну лінію і цим керується.

Не ототожнена особа: Чи ви будете стрічатися з американськими урядовцями?

В. Мороз: За пару днів маю зустріч з президентом, але з яким, то вже буде видно. [Сміх].

Молодий емігрант з України: [по-англійськи з чужинецьким акцентом]: У Сполучених Штатах, в Бразилії і в деяких інших країнах, де наявні Українці, описано на підставі аналіз проблему мішаних подруж між Українцями і багатьма неукраїнцями. Я думаю, що це чинник, який всіляко послаблює українську громаду. Не стану тут цього коментувати... Питання таке: чи молоді люди, які хочуть одружуватися в Світіському Союзі, більш свідомі в справі подруж з людьми іншої національності, ніж тут? Наприклад, чи Українець там більше думає про одруження з українською дівчиною, ніж тут?

В. Мороз: Я думаю, що це в певному розумінні здобуток: взяти людину неукраїнську і виховати її по-українському. Але як то буде масове явище, то все ж таки воно не бажане.

Цей же емігрант: [по-англ.]: Спрямовання мого питання таке: чи Українці в Україні входять у мішані подружжя так часто, як Українці в Америці?

В. Мороз: Ні, там не так часто.

Не ототожнена особа: [по-англ.]: Що ви робите, коли не підготовляєте викладів? [Сміх.]

В. Мороз: О, Боже святий! [Сміх.] Я не маю часу ні на що взагалі. Якщо я не приготвую лекції, я приготвую statement для Вашингтону, приготвую матеріали для збірника, який має вийти — завжди щось перекреслюю. А взагалі я люблю дуже сильно працювати, але потім так само якогось сильного відпруження потребую. [Легкий сміх.]

Не ототожнена особа [ПО—АНГЛ.]: Чи ви оглядали американську телевізію? Що ви думаєте про неї?

В. Мороз: Я там нічого не побачив. В Європі — там інше. Там є чіткий поділ: є розважальний попарт, який нікого не цікавить з справжніх знавців мистецтва, але є і мистецькі програми

справжні. Так само і в СРСР. А тут якийсь такий хаос, що не розбереш, що справжнє. Так само і письменники. Наприклад, на Україні є справжні прозаїки, такі як Тютюнник, Гуцало, Шевчук. Ми знаєм — то справжні митці. А крім того, є режимні письменники — їх маса. То зовсім інше. Але є чітка різниця. А в Америці мені казали: «того і того треба читати — Колдвелла треба читати». Я читав, я знаю «Карол Оутс треба читати». — Я не знаю. То що ж тоді читати?

М. Тарнавський: Чітких лавреатів Нобелівських нагород.

В. Мороз: Ну, добре, Фолкнер — то ясно.

Не ототожнена особа: Чи ви вже читаєте по-англійському?

В. Мороз: Читати справді, сприйняти мистецьку тканину я ще не зможу. В в Монреалі журналістка Ilwell. Я прочитав статтю її — там я перший раз відчув, яка гарна англійська мова. Стівенсона вірші я відчув може тому, що він шкот. У Лондоні випало так, що перекладач пішов десь, а я за столом лишився. Там якась журналістка була, то я з нею вже говорив по-англійськи, бо мусів. В Англії легше зрозуміти — там, по-перше, спокійно вимовляють, а по-друге, так справді, як англійська граматику вчить. [Сміх.] Потапенко був здивований — каже, що там і прості люди говорять дуже гарною мовою, вживають twenty-dollar words. [Сміх.]

Не ототожнена особа: Де ви навчилися англійської мови?

В. Мороз: Я ж її не знаю, я не вчився.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Який є вплив, наприклад, американської літератури в СРСР? Чи є спеціальні оцінки? Або якої-небудь західної літератури?

В. Мороз: Є в Україні журнал «Всесвіт», в Москві так само журнал, який друкує саму тільки перекладну літературу. Там багато перекладають, але з запізненням так приблизно років на десять. Що тут є найновіше, того ще не схоплюють і не приймають, бояться, а щось таке старіше — то вже йде конвеєром. А крім того там люблять усе дуже ліве, а найбільше їм подобається те, що показує психологічну настанову серед людей: що на Заході все падає, Захід слабне і т. д. Оце вони дуже люблять.

Не ототожнена особа: Там добре знають [нерозбірливо].

В. Мороз: Так.

Не ототожнена особа: Багато людей про це питало, але чи Вашингтон коли-небудь питав, яка ваша думка про SALT?

В. Мороз: Вашингтон? Там були розмови — в State Department і в Комітеті Державної Безпеки — і ще будуть. Але вони мають свою політику, дивну і незрозумілу. В Європі там хоч чітко ясно, хто чого хоче. В Америці я ще не зрозумів, чого хочуть. Я дивуюсь: невже ж Картер не зрозумів, що той SALT у Відні його **скомпromітував** страшенно? Нащо він то робив, що він думав досягнути?

Особа, що поставила «питання на три теми»: Кого ви хочете бачити президентом [переходить на англійщину] в наступній каденції? [Сміх.]

В. Мороз: Я ще не знаю, кого я хочу бачити, але я знаю, кого я не хочу бачити. [Сміх.] Треба, щоб Кеннеді не був там. [Оплески.]

Не ототожнена особа [по-англ.]: Яке там життя мистців? Чи їм дозволена свобода творити те, що хочуть?

В. Мороз: Ви просто не маєте уявлення, в якій вони там ситуації обертаються. Там же все контрольоване, все, що замовлене, може бути тільки на державне замовлення. Якщо він не є член Спільки Художників, митців, то він не має ніяких шансів. А якщо він там, то йому мають право казати: ти не так маєш рисувати, а так. Там бути мистцем і малювати те, що хочеш — то подвиг. [Сміх]

Не ототожнена особа [по-англ.]: Як це розуміти?

В. Мороз: А дуже просто. Винесуть ухвалу, що він так не рисує, як треба — і все. І на тому кінець. В нього нема ніякого publicity, його виключити можуть із Спільки мистців, а приватної праці там нема жодної.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Чи маєте уявлення про мистецьку освіту? По-перше, чи є приватні школи мистецтв у

Совітському Союзу, школи, призначені вчити мистецтв? По-друге, чи маєте уявлення, яка освіта є в цих школах?

В. Мороз: То показує, які ви, Українці навіть, тут наївні. [Легкий сміх]. Там нема мови про приватні школи. Була б приватна школа, тоді б стала приватною **система**. Мені здається, що на Заході ми повинні перш за все апелювати до почуття гідності людей: Як ви можете допустити до того, що там люди живуть у таких умовах, де все тотальне, все держава взяла в руки.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Справа не в приватних школах мистецтв. Чи є професійні школи мистецтва, де б учили тільки мистецтва?

В. Мороз: Так, є такі школи. Називаються художні інститути — то значить, мистецькі коледжі. Але ж там він не може бути мистецьким тільки — там вивчають марксизм і все подібне. Але там залежить від того, як уміють зробити. Наприклад, у Львівському Мистецькому Інституті вийшло так, що все керівництво в руки взяли Українці, приймали тільки Українців тоді, як я бачив. Там був один «режимний» професор — його на перший курс загнали, щоб він не мав впливу ні на що. В Грузії і Вірменії також уважається все совітським, але все взяли в руки націоналісти.

Не ототожнена особа [ПО—АНГЛ.]: Як буде жити наш син у Сполучених Штатах і як він себе тут почуває?

В. Мороз: Я не знаю. Покищо йому, мабуть, добре ведеться. Був у Філадельфії, мав пресконференцію вже свою з телевізією. [Сміх.] Дуже добре вийшло, що я поїхав сюди, бо так би мене все питали, а так питали його. [Сміх.]

Не ототожнена особа [по-англ.]: (в деталях нерозбірливо, але сенс такий): чи Мороз погоджується з книжкою Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», згідно з якою діти ходять до російських шкіл, бо після українських не дістали б вищої посади — і чи є якась зміна в цьому відношенні.

В. Мороз: Так, я з тим цілком згоден. Але є така цікава тенденція, що навіть у партійних урядах Українці і Росіяни дуже антагонізують між собою. Українці вважають, що Росіяни все захопили в Києві. А Москалі кажуть, що Українці все захопили.

[Сміх.] Тому що, дійсно, де захопили, там уже своїх беруть.

Молодий імігрант з України [по-англ.]: Чи можу подати деякі деталі? Я з України і можу сказати дещо про мистецтво, школу і освіту. Коли я був у музичній школі в Києві, я мав першу лекцію з теорії музики — що таке музика — з композитором Платоном Майбородою, який є добрим патріотом. Одним із його перших речень на першій лекції було: «Ціллю музики в СРСР є виховувати маси в пролетарському способі мислення».

Дозвольте сказати вам дещо про мої шкільні роки в мистецтві. Коли я мав поступити до останньої класи середньої школи, була дискусія в родині: що далі? Чи я хотів би піти до якоїсь української середньої школи? Чи пак перейти до російської? Ми обмірковували можливості працевлаштування і прийняття на студії, і рішення — якщо я не перейду до російської школи, де все по-російськи, крім одного предмету — що по-українськи — українська мова й література — мої шанси прийняття до університету і працевлаштування будуть значно зменшені. Тому я б сказав, що люди, які посилають дітей до російських шкіл, не конче кажуть тим, що вони прихильно відносяться до всього російського. Я так не відносився.

В. Мороз: Кожний там використовує свої шанси. Наприклад, свідомі Українці робили так, що в українських школах відкривали класи англійські. Є така частина шкіл, де частина предметів викладається англійською мовою. І всі хочуть там учитися. І якраз то школи українсько-англійські. І от тим підвищували авторитет українських шкіл.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Але це не українські школи.

В. Мороз: Там уважається так: то українсько-англійська школа. Але практично в тих умовах англійської мови не живають.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Чому ви сказали, що вам потрібний Комітет Оборони Мороза [два останні слова по-укр.] перед Українцями? [Сміх.]

В. Мороз: То я жартував. [Сміх].

Не ототожнена особа: Я хочу сказати, чи знають на Україні про Симоненка.

В. Мороз: На Україні Симоненко давно став символом.

Ця ж особа: Але чи знають про нього?

В. МОроз: Та ж Симоненко на Україні у всіх на руках.

Ця ж сама особа: Я чула, що знищили всі його твори, що не можна знайти його твори.

В. Мороз: Симоненка напам'ять знають і цитують.

Ця ж сама особа: Так, але чи можна знайти в бібліотеці його?

В. Мороз: Того я не знаю. Я давно був в Україні. Знаю, що в шестидесяті роки, коли було все ж таки потепління велике, навіть у дитячому букварі для першої класи був вірш Симоненка. Мій син учився з букваря, де Симоненко був, я сам бачив.

Ця ж сама особа: Маю питання про типову українську родину, якщо йдеться про її релігійні погляди. Чи більшість Українців — атеїсти? Чи зберігають релігійні погляди, чи ховають Біблію, а чи забули про Бога? Який погляд Українців на Бога і Христа?

В. Мороз: Тепер на Україні релігійний ренесанс. Всі хочуть повернення до релігійного життя. Але чи ховають Біблію? Нема чого ховати, на Україні Біблія рідко де є. Старі видання в Галичині є — ті, що збереглися. Так же Біблії ніхто не випускає. Там вони зробили так, що церква не має власних видавництв. Церкві друкують Біблії, але стільки якраз, скільки треба для кожного священика, і не більше. А з-за кордону не приходять багато.

Не ототожнена особа [по-англ.]: Чи вони доступні загалові? Чи звичайна людина з вулиці може дістати таку Біблію?

В. Мороз: То дуже великий ризик.

Не ототожнена особа: Якщо б хтось дістав, то не можна тримати?

В. Мороз: Ні, якщо дістане, ніхто не буде переслідувати. Хіба якщовін учитель і в нього побачать Біблію.

Не ототожнена особа [ПО—АНГЛ.]: Що діється, коли хтось втратить працю ідітсане ярлик суспільного паразита? Треба з чогось жити. Що діється тоді?

В. Мороз: То дуже там трудне питання. Там нема жодних інституцій, які би помагали. Треба шукати приватної допомоги.

Не ототожнена особа [по-англ., незрозуміло, встановлено тільки на підставі укр. перекладу для Мороза]: Як ви були в тюрмі, чи ви мали надію, що вас випустять? Як ви витримували?

В. Мороз: Я і самдумаю: Як? Та я ніколи надії не тратив. Бог — то справедливість. Те, що зі мною є — то якраз те, що має бути. Мені ніколи не приходило в голову, що далі буде, чи справедливо, чи ні. Як має бути, так буде. То все визначене задовго наперед, я в це вірю твердо.

Не ототожнена особа [ПО—АНГЛ.]: Чому конкретно ви приписуєте ваше звільнення?

В. Мороз: Бжезінський сказав, що Мороз має бути серед тих п'ятьох.

Не ототожнена особа: Чи ви чули про рух в Америці за ваше звільнення?

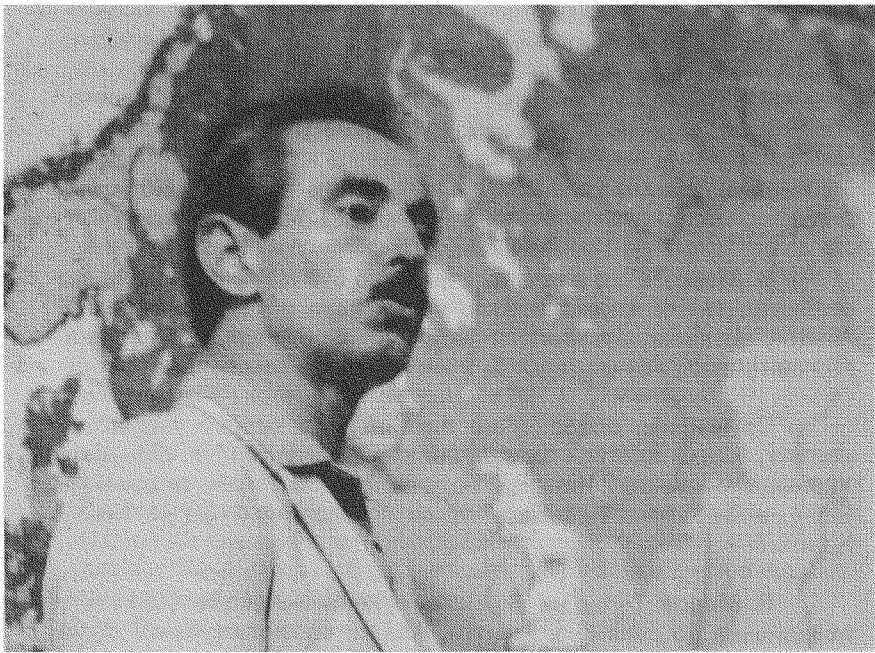
В. Мороз: Я знав, що є Комітет Оборони Мороза, але виявилось, що багато було. Я думав, що один.

Не ототожнена особа: Чи ви одержували листи?

В. Мороз: Майже ні. Вони роблять так: пропускають листи від кількох осіб, яких можна контролювати і створювати враження, що от ті люди мають значення, а всі українські громади не мають значення. А всю решту затримують.

Ця сама особа: Чи ви завжди діставали листи від вашої жінки?

В. Мороз: Діставав — далеко не завжди.

Не ототожнена особа: Пане Мороз! Ми раз писали лист до Щербицького. Чи ви думаєте, що він одержав його, чи ні?

В. Мороз: Він одержав, але що з того? Ліпше думати, як робити масові накладки Самвидаву і посилати туди людям, а не Щербицькому писати.

Не ототожнена особа: Хто ходить до церкви на Україні?

В. Мороз: То теж подвиг, бо там, хто працює на державній посаді, то може за це вигнаним бути. Але люди ходять усе рівно.

Не ототожнена особа: І молоді?

В. Мороз: І молоді ходять. Той, хто просто робітник — той не боїться, бо тепер там робоча сила — проблема велика. Він не боїться, що його викинуть з праці. А вчитель, урядовець — той уже має проблеми. Там добре у цих відношеннях тепер, бо кожна фабрика має проблему, де взяти людей. І тому, може, умови стали інші. А особливо як добрий працівник, то ціниться. Бо там така система: половина робітників такі, що або прийде, або не прийде, може п'яний бути.

Не ототожнена особа: Чи в кожному селі знаходиться церква?

В. Мороз: Ні, не в кожному. Там стараються закривати їх. На Східній Україні майже нема церков. А на Західній Україні майже в кожному, але не в кожному — боротьба за це йде велика.

(Далі не записано).

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПІДСТАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В. Мороз: Я не всіх бачив, треба привітатися: добрий вечір.

Голоси з залі: Добрий вечір!

В. Мороз: Сьогоднішня тема лекції буде: «**Геополітичні підстави української державности**». Це тема надто широка і велика, щоб умістити її у вечірню лекцію. Тому сьогодні фактично це буде, як кажуть, більше вступ до теми, аніж сама тема; накреслення рамок проблеми. Така традиція в українському історичному житті вже була. Колись Антоновичеві не дозволяли викладати етнографію. То він читав цілий рік вступ до етнографії [легкий сміх], і таким чином сказав те, що хоче. Так що така традиція вже була.

Мова йде про тему, яку більше зачепили російські історики, аніж українські. Хто читав Соловйова, його багатотомну історію Російської імперії, той знає, як він з великим пієтетом і великим інтересом ставиться до тих князів київських, які розбудували свою імперію в північному напрямку, які будували геополітичну вісь своєї імперії на цьому відтинку шляху «з Варягів у Греки», який від Києва є далі на північ. Це дуже легко зрозуміти. Князі, які будували на північ, які, так би мовити, мали північний напрям, будували Росію, підвалини російської держави. І ми знаємо, з якою нехиттю і антипатією він говорить про «помилки Святослава», про його дипломатичні прорахунки. На перший погляд незрозуміла антипатія саме до цього київського князя.

Але Святослав відчув інтуїцією (то не був теоретик, це був прямолінійний чоловік, який казав «іду на ви») — зрозумів інтуїцією, вже національною, таку річ: майбутнє України є на півдні; майбутнє тієї держави, яку він хоче заснувати. Його не задовільняло київське князівство. Святослав — цікава особистість в українській історії вже тим, що це був перший з варязької династії, який не був Варягом. Його батьки і по батьківській лінії всі його предки вели своє походження від вікінгів, які прийшли в Київ, але Святослав — це був перший, хто вже не відчував себе чужинцем,

завойовником. Це був перший князь, який чув себе однозвучним із тиметнічним масивом, з цією збірною національною душею, для якої простір, життєве поле було в степах від Києва тут на полудень (показує на мапі), до Чорного моря і далі на схід. Ми знаємо з історії його зовнішні обриси. Костянтин Багрянородний і хроністи, які вели переговори на Дунаї із Святославом під час його походу на Візантію, описали його зовнішність. Це зовнішність уже чисто запорозька: голена голова, запорозький оселедець. Далі із «Повісти временних літ», із літописів знаємо його спосіб життя, теж чисто козацький: жодних розкошів, суворий спартанський спосіб життя, скоріше керівника військової дружини, аніж того, хто себе більше усвідомлює як кабінетний політик, як князь, що сидить у теремі. Все це зовнішнє, але за цим криється великий внутрішній зміст. Так, він уже відчув себе козаком. Козак — це не щось таке, що з'явилося в XV-XVI ст. за Дніпровими порогами.

Козаки (те, що ми окреслюємо козаками), ця українська людність, яка жила в умовах степового півдня, з'явилася дуже давно. Ми знаємо з творів Пляно Карпіні і Рубрука, які робили подорожі далеко на схід, до Монголії, один і другий, що вони вже знали людей, коли їхали через полудневу Україну, яких треба було стерегтися. Вони казали, що це були Аляни і інші люди, але в основному це були Русичі, які могли напасти. Це був уже той степовий елемент, який умів жити, коли приходила нова, сильна орда, і кордон України відсувався далі на північ, до лісів. Залишалася українська людність, яка знаходила якийсь *modus vivendi* з тими степовими кочовиками і гартувала себе у постійній битві із степом.

Святослав прийшов у степ не на порожнє місце. Він відчув, що майбутнє України саме в цьому елементі, який уміє жити в степу і завойовувати його. Не випадкова антипатія російських істориків до Святослава. Він повертав вісь агресії Київської держави на полудень, не туди, де треба було майбутній Москві.

Сталося трагічно так, що тільки Святослав із київських князів найбільше зрозумів цю обставину, що майбутнє України, геополітичне забезпечення існування Київської імперії означає **володіння південним простором**. Більшість князів вибрала лінію найменшого опору. Оскільки на півдні був дуже сильний степовий елемент, з яким було трудно боротися, вони робили те, що було легше. Вони завойовували частіше терени і князівства, які були в північних лісах. Правда, Слов'яни там були ще рідкісним вкрапленням. У княжі часи навіть у Новгородщині Слов'яни жили переважно на великих шляхах, коло Новгороду. Далі на

схід, на північ — це була угрофінська людність, яку поступово асимілювали Слов'яни і з якої творилася майбутня російська нація, що сформувалася, правда, досить пізно. І це стало поступово державною і геополітичною лінією: завойовувати Мордву, Чувашів, Марійців та інші народи на півночі, які зникли з етнографічної мапи. Цей простір опановувати було дуже легко, тому що там не було міцних державних утворень, не було навіть міцних етнічних масивів, які могли б противитись. Але цим творилась не українська справа.

Німці давно вже висунули тезу, що ті німецькі князі, які цілий час прагнули прорватися через Альпи, завоювати Італію в середньовіччі, зробили велику помилку. Цей простір геополітично до Німеччини ніколи не належав і не буде належати. Це зовсім інша зона з іншими інтересами. І це були даремно потрачені зусилля. Німці шкодують, що німецька експансія не була з самого початку спрямована на схід.

Те ж саме сталося в нашій українській історії. Ця помилка була фактично всупереч геополітичній льогіці. Те, що було — було спрямоване на північ і на схід — це було будівництво російської держави. Забезпечивши північно-східній простір, забезпечили тим самим створення **нового етнічного центру** і нового центру сили. Спочатку це був Суздаль, потім Володимир, потім Москва. Навколо того центру потім зформовано велику імперію. Вона мала свій гінтерлянд на півночі, на тих територіях, де не було ніякого ворога, ніякої загрози. Це був дуже надійний тил. Це було якраз те поле, яке можна було розглядати, як міцний тил проти будь-якого тиску з степового півдня і з заходу, з боку європейського світу. Цим була збудована російська імперія, новий центр сили, який пізніше перевищив київські землі. Всякі зусилля, які стреміли на північ від України, були зусиллями, потраченими на марне. Не там була геополітична основа української території.

Цікавий парадокс: На українському Поліссі Українці були завжди. Це прадавня слов'янська колиска. І все одно ми маємо враження, що Українець на Поліссі якийсь «не такий». Український фолкльор з Полісся — це ніби не «справжній» фолкльор. Полтавський фолкльор — «справжній». Психологічне обличчя Українця справжнє — степове, полтавське, а не поліське. Справа в тому, що національні підстави українства склались не на Поліссі, не на півночі, а в степовому просторі. Це справжня колиска Українця; це той простір, де українське єство, українська душа і та земля, на якій Українець живе, становлять **одну велику цілість**.

Тільки коли знайдено таке співвідношення, таку співзвучність, гармонію між землею і спадковістю нації — тільки тоді нація може стати міцною і відчувати себе справжньою нацією. Кожний народ чує це інстинктом. Так як Жиди вийшли з Єгипту і відчували, що потрібно знайти свою землю. Це відчуття дається не всім, воно дається Мойсеям. Так само Мадяри чули себе не на своїй землі в своїх мандрах і нарешті, коли прийшли над Дунай, відчували себе на своїй землі. Так, це не вкладається в звичайні наукові концепції, але якщо хтось хоче дійсно зрозуміти не факти історичні, а підвалини історії — повинен вдумуватись і вслухуватись саме в такі концепції, більше нав'язані інтуїцією, аніж льогікою.

Повернімся тепер до України. В чому лихо української історії? В чому суть того явища, яке називаємо Руїною? Це в Липинського, Грушевського, в усіх українських істориків давно усталений термін — період Руїни. Справа не в тому, що український характер якийсь хаотичний чи анархічний. Той факт, що на Україні в кінці VXII ст. було 5 гетьманів на різних територіях — це вже убв наслідок, а не причина. Справа в тому, що геополітичні основи України не були забезпечені, поки над Чорним морем існував інший державний організм.

Цілий час приходила нова сильна орда зі сходу. І тоді кордон України відсувався над Стугну і Сулу. Стугна — це був кордон під Києвом в часи найбільшого просування кочовиків. Тут була укріплена лінія, тут є т. зв. Змійові вали, дуже цікаві споруди, які тепер без кінця розкопуються. Сула з Лівобережжя впадає в Дніпро з боку Полтавщини. Подивімося на цей кордон. Чи міг це бути нормальний кордон, чи могло це бути нормальне державне існування? Ні, столиця, яка стоїть на самому кордоні, яка висунута на перший удар ворога, не може бути справжньою державною столицею, не може забезпечити стабільного існування держави.

Весь час було так, що при першому ж нападі територія України терпіла страшні руйнування. Це підривало сили нації. Український степ мав бути **українським тилом**, який був би міцним запіллям проти атак з боку тих європейських сил з заходу, від яких цілий час терпіла Україна. Україна могла б витримати натиск Поляків. Був час, коли Данило Галицький завоював Люблин, коли він сварив і мирив, як хотів, польських князів і навіть брав участь у чеських і шлезьких подіях. Але він не міг нічого зробити, тому що кожний раз, коли він ішов на захід робити українську політику, Татари з українського степу руйнували все те, що він зробив. Не було цього звичайного ста-

більшого стану, який міг би дати міцне матеріальне забезпечення українській державності.

Коли українство стало сильнішим, а орди слабшими, український кордон просувався далі на південь майже до Чорного моря. Але ні разу Україні не вдалося повністю зліквідувати цей рухливий степ і осягнути цей простір. Фактично справа виглядає так, що українська територія для того, щоб мати стабільне геополітичне забезпечення держави, мусить опиратися, як на міцний тил, на Чорне море і на причорноморські землі.

І от знову повертаюся до Святослава. Святослав чудово відчув це. Він міг цього не знати теоретично, він міг це почути від свого віщуна. Колись в середньовічному війську завжди були віщунки, які визначали, чи можна почати похід. Він міг це просто почути від своїх полководців, які були дуже цікавими людьми. Цього наша епоха вже не розуміє. Пригадаймо опис Куликового бою, де московське військо розбило Татарів. Цікаво, що командував цим військом Боброк Волинський, Українець з Волині. Він вийшов з князем Дмитрієм, який номінально командував російським військом, перед битвою в степ, ліг на землю і довго вслухувався, що «каже земля». І він передвістив результат битви на другий день. Він сказав: «Ми переможемо, але буде дуже багато крові і половина наших людей загине, але ти цього не повинен казати, не повинен лякати людей». Тоді були люди, які могли розуміти не з логіки, а безпосередньо, з живого почуття. Святослав міг щось чути від такого старого полководця. Ми маємо такий самий опис — це не фантазії — під час битви Ярослава Осмомисла з Угорцями, коли половецький хан, його союзник, теж так само передвістив результат битви.

Головне, що Святослав зрозумів: щоб Київ був імперією і мав силу відпорності проти тих міцних справжніх сил, які нависають над нею, **він повинен міцно осідлати причорноморські території**. Тому й вістря його політики було спрямоване на Дунай. Ми знаємо, як він запекло атакував Доростол. До речі, здавна, ще до Святослава, наші люди стреміли на ці території, щоб опанувати береги Чорного моря. «Руські городи» фігурують у дуже багатьох і наших літописах, і візантійських хроніках, т. т. міста на Дунаї, які були заселені Русичами, вихідцями з України. Ми знаємо також про такий дивний на перший погляд утвір, як Тмутороканське князівство. Чому раптом далеко за степом, захопленим кочовиками, знову князівство, яке залежить від Чернігова і має своїх князів чернігівського походження? Це постійна тяга Українців опанувати береги Чорного моря, це інтуїція, яка підказувала, що тут забезпечення української дер-

жавности.

У Святослава не вистачило сил, щоб протистояти разом Печенігам і Візантійській імперії, щоб закріпитись на Дунаї. Святослав казав, що він хоче перенести свою столицю в той Переяслав, який є на Дунаї. Він надто добре розумів вагу дунайських гирл, як центру чорноморської політики. А він перший зрозумів, що українська політика — це **чорноморська політика**. Це чудово сказав Юрій Липа в своїй книжці «Чорноморська доктрина». Він наводить цікаве порівняння. Він каже: З чим можна порівняти Чорне море? Чорне море — це цибулина. Степір'я — це ті ріки, які впадають у Чорне море, це живі жили. Але той центр, де є коріння цибулини — це Босфор і Дарданели. І кожний, хто проводить Чорноморську політику, повинен природно стреміти або завоювати, або контролювати чорноморські протоки, Святослав, чи свідомо, чи стихійно, стремів до цього.

Святослав також знав, що треба забезпечити східне крило української причорноморської території. Він якраз впорався з тим великим завданням розгрому імперії Хазарів. Правда, дехто мені вже казав: «Нащо його звеличувати? Він тим самим відкрив шлях більш страшній орді. Хозари — це була сила, яка вже падала. А коли були розбиті Хозари, прийшли Печеніги». Це легко говорити так потім. Хто міг знати тоді наперед, яка буде сила тих степових орд, які самі не знали добре своєї сили? Трудно було наперед угадати ці неусталені і неконтрольовані чинники. Одне можемо сказати: Святослав чудово розумів вагу знищення цієї імперії, яка центр свій мала над Доном і нависала над цілим тим простором.

Пізніше сталися події, які відтягували увагу київських князів далі на північ по лінії легшого опору, в той напрям, де можна було завойовувати меншими зусиллями. Але це мало трагічні наслідки. Неувага до степового простору оберталась трагедією, тому що Україна знову мала свій кордон під Києвом. Україна становила тоді собою невелику смугу, не захищену ні з боку степу, ні з боку заходу. Ця територія була недостатня для того, щоб стати геополітичним фундаментом української державности. В цьому коріння всієї цієї руїни, всіх тих пізніших невдач, які руйнували українські зусилля протягом усього середньовіччя.

І якщо ми говоримо про те, що Хмельницький робив такі-то хибні кроки, чи Виговський — то це не були хибні кроки, це була розпачлива політика, продиктована цією незабезпеченістю. Що міг зробити Хмельницький проти Польщі, коли був постійний

противник на тій території, яка мала б бути природним тилом —України?

Вийшло так, що український етнічний загал підсвідомо завойовував поступово цю територію. Навіть коли ці південні території були під татарським пануванням, Українці все одно просочувались, пробивались на південь до берегів Чорного моря. І на той момент, коли Російська імперія опанувала береги Чорного моря, вони вже були опановані Українцями фактично, і Росія не може собі ставити цю заслугу, що вона розбила степові тюркські сили на берегах Чорного моря. Вийшов знову парадокс: геополітичне забезпечення української держави прийшло аж тоді, коли Україна повністю втратила самостійність і навіть автономію в кінці XVIII ст. Коли Російська імперія завоювала ті території і зробила Кримське ханство своїм васалом, а пізніше просто підкорила, тоді Українці мали змогу безперешкодно заселяти ту територію, повернути сюди — тому що Українці споконвіку були зформовані на цій території і тільки пізніше змушені були відступати на північ. Але це знову ж таки було нелегко. Ми добре знаємо зусилля Росії не допустити заселення цих територій Українцями. Російська влада масово селила в цих місцях Греків, Болгарів, Албанців, Сербів (тут, де тепер Кіровоградщина, була т. зв. Нова Сербія) — кого завгодно, тільки не Українців. Російська адміністрація перешкождала збереженню тут козацьких військ. Було спочатку Бозьке військо над Богом, пізніше Озівське козацьке військо — всі вони були зліквідовані. Сучасні совітські історики кажуть, що це був «анахронізм» в умовах кріпацтва, коли вже небезпека зникла. Добре, Дінське козацьке військо теж було таким же анахронізмом — чому ж його зберегли? Значить, справа тут не в соціальних причинах, не в тому, що Запоріжжя заважало російським поміщикам. Дінське козацтво теж заважало російським поміщикам. Але справа в тому, що воно було російське, і Росія не боялась, що це буде вулкан на території всередині імперії. Запоріжжя, а потім Бозьке і Озівське військо були зліквідовані, тому що це була українська сила, українська мілітарна формація, якої Москва дуже боялась. Цікаво, що в Бозьке військо спочатку, згідно з інструкцією, приймали тільки чужих. Це були Молдавани, Сербі. Але фактично вийшло так, що їх було небагато, а Українці все одно становили більшість, бо вони записувались неукраїнцями за національністю. Цікаво, що ця тенденція до опанування чорноморських берегів проявилася і пізніше, коли Запорожці, які незгідні були з російським пануванням, вийшли з російської території і заснували Задунайську Січ. Пізніше ті, що вернулися, що не хотіли бути під турецьким

пануванням, пішли на Кубань, знову ж таки старим українським шляхом, яким колись було утворене Тмутороканське князівство. Це знову ж таки якоесь біологічне, **підсвідоме** стремління. Цікаво, що і перелітні птахи з України летять на дунайські гирла... А якщо навіть далі летять, то через ту територію. Це також старий шлях Українців, які вели завойовницькі походи. Вони теж не йшли в відкрите море, а йшли біля дунайських гирл.

Ми багато знаємо про тягу Українців у Запоріжжя на східньо-українській території, але Галичина теж колись мала своє Запоріжжя. Колись землі в гирлах Дунаю і Дністра були своєрідним галицьким Запоріжжям. Ми знаємо про місто Берладь там, де Прут зливається з Дунаєм. Ми знаємо в нашій історії Івана Берладника. Це був князь, який утік з Галича на галицьке «Запоріжжя». Ми знаємо старі коляди, які говорять про походи Дністром на Чорне море. Але пізніше це галицьке Запоріжжя не втрималось. Ця територія була захоплена румунським етнічним масивом, на відміну від східнього Запоріжжя, яке стало українським.

Отже, Росія стреміла завоювати і заселити ці території яким завгодно елементом, тільки не українським. Це нічого не дало. Український масив за старою звичкою рушив на південь, де вже не перешкоджала жодна степова сила, і заселив ці землі включно з Кубанню і землями далі на схід. Таким чином у кінці XVIII ст. **нарешті створились повністю геополітичні основи української держави. Увесь цей прямокутник, достатній для існування української держави, був заселений українським етнічним масивом, і вже не було жодного сумніву, що це буде назавжди українська територія. Там могли прийти якісь нові етнічні компоненти, могли трішки внести мозаїку в етнічний склад цієї території, але в принципі ця територія вже назавжди залишилась українською.**

Історія не йде прямими шляхами. Якраз тоді, в XIX ст., коли Українці пережили найтяжчий період своєї історії, коли вперше постало питання «бути чи не бути» нації, коли навіть деякі діячі української культури, такі як Драгоманів, Щоголів, мали великий сумнів, чи буде Україна, чи вона має зрусифікуватись — саме тоді **фактичні основи української державности були вперше поставлені твердо на міцний ґрунт.** Це якраз такий аспект української історії, який не дуже видний. Це не боротьба за мову, яку можна описати в деталях. Це не боротьба за державність, не боротьба в інших аспектах, яка може бути схоплена дуже ясно і навіть потверджена документально. Це ті найглибші, підсвідомі часом геополітичні мотиви, які все ж таки є визначальними в

житті будь-якого народу.

Ми можемо сказати тепер, що Українці мають тверду територію, достатню для геополітичної побудови державності. І тепер уже від нас залежить, наскільки ми зможемо розпорядитися тим чинником, вистачальним для нашого державного будівництва.

Ця тема дуже широка. Може бути більш деталізована, але сьогодні я обмежуся такими рамками і залишу більше часу для запитань. Сьогодні остання лекція. Я гадаю, на основі тих трьох уже прослуханих лекцій і четвертої, сьогоднішньої, у слухачів виникло багато питань. Сьогодні ми можемо зробити своєрідний підсумок на основі усіх чотирьох лекцій.

Якщо буде час і бажання в слухачів, я міг би також розповісти детально про тематику розмови з Папою. Це не була приватна бесіда приватних осіб. Тут ім'я не грає ролі. Факт, що вперше від 1919 р. с вітський Українець мав приватну авдієнцію в Папи. Так що це було визнання не чийось особистих заслуг, а визнання **сили українського чинника в сучасному відродженні у Східній Європі**. І я гадаю, що це має більше значення, ніж про це думають у редакції «Свободи». [Легкий сміх. Оплески після англійського резюме].

Не ототожнена особа: До якої міри ви вважаєте, що важливо в сьогоднішній час задумуватись над справою Кубані — чи це повинно бути українське, чи не українське? Чи ми повинні до великої міри сьогодні бути задоволені територіяльними кордонами, скажімо, Української Радянської Республіки?

В. Мороз: Я б зупинився на такому старому селянському принципі, взятому від мого тата, який каже: **хто не хоче мати багато, той не буде мати й мало**. Чому ми повинні віддавати комусь нашу територію? Це наша територія. Жидів не зупиняв той факт, що в 1918 р. на території Палестини майже не було Жидів. Їх не зупиняв той факт, що етнічна статистика каже про перевагу Арабів. Вони знали, що це їхня земля, і вона мусить бути їхньою. І якщо Араби не примирилися з фактом існування Ізраїлю як держави, то Жиди просто розсунули межі своєї держави, щоби забезпечити міцно її існування не папером, а міцними стратегічними пунктами, такими як Голянські гори. Так само, я гадаю, ми повинні робити нашу політику **багатою** **шельоновою**. Замикати українську політику **між Жмеринкою і Козятином** було б смішно. Українська територія простягається далеко на схід. Одна справа боротись за відродження української дер-

жави на будь-якій українській території. Це перше завдання. Звичайно, українська територія є тепер політичною реальністю як українська республіка. Але крім того, ми ж маємо багато територій, де Українці становлять більшість, незважаючи на русифікацію. Це південна Вороніжчина, дінські території, кубанські, Берестейщина, яка чомусь віднесена до Білоруси; це наші землі на Закарпатті, які були нашими і мусять бути нашими, незважаючи на те, що їх віддали Полякам.

Я дуже був стурбований тим фактом, що майже ніхто нічого не пише і не згадує про Кубань. То територія найбільш трагічна, тому що навіть у Донбасі чи Одесі, де українство в дуже тяжкому стані, все одно є кожний день українське радіопересилання, українська газета, є бодай українська мова в школі, бо навіть у російській школі мусить бути українська мова; на Кубані цього немає. На територіях, які за переписом 1926 р. мали 80 % українського населення (!), немає жодної української школи. Вийшло так, що ми, українські дисиденти, були надто поглинуті справами в Україні і не могли підняти питання (на яке давно вже пора) про становище Українців на Кубані і на інших територіях за межами республіки, офіційно Української. Був Василь Орел на Кубані, вчитель, який спочатку викладав у Краснодарському Педагогічному Інституті, але коли він почав говорити про українство на Кубані, коли він хотів утворити українську бібліотеку чи відділ в бібліотеці, його дуже скоро вигнали на провінцію, а потім змусили переселитися на Україну. Ми у свій час дещо робили. Ми збирали книжки для того, щоб заснувати український відділ бібліотеки в Краснодарі на Кубані. Але вийшло так, що на Кубані не було достатнього гурту Українців, які б перебороли ці труднощі, той адміністративний натиск і все ж таки вистояти. Це справа майбутнього.

Але я гадаю, що доля таких земель, як Пряшівщина, Закарпаття або Кубань, буде вирішуватися в Києві. Якщо буде сильний рух, сильний організм в Україні, то ми тоді будемо мати стільки територій, скільки є земель, де живе українська людність і які є для нас життєво важливими. **Це справа сили.** Тут важливо тільки визначити простір, щоб не тратились зусилля даремно на такі території, які не можуть геополітично бути забезпечені для України.

Б. Струмінський: Чи не можна сказати в зв'язку з чорноморською геополітичною концепцією, що Сталін, виселюючи Татарів, дозволив Україні остаточно закінчити експансію на південь, сконсолідуватися остаточно над Чорним морем, що

Хрущов, передаючи Україні Крим, докінчив цю роботу в тому самому напрямку і що, може, генерал Григоренко не має рації, коли заступається за Татарів, за їх повернення на Крим?

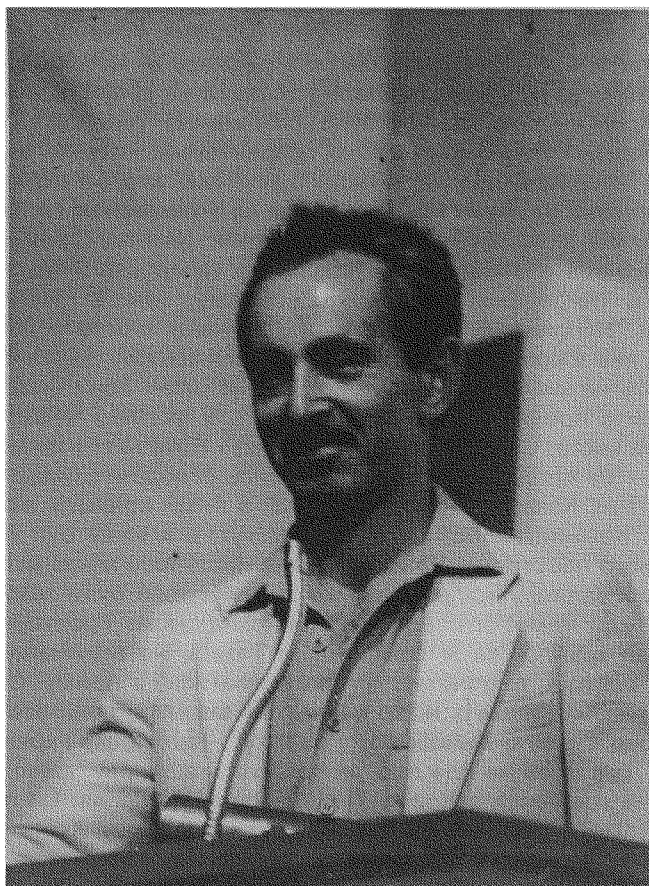
В. Мороз: Бачите, тут дуже важливе питання і дуже непросто, але я по таких підводних рифах уже звик плавати, і нікому не вдасться мій корабель посадити на мілину. З одного боку, Крим — це завжди була специфічна територія. Я не торкнувся цієї теми, оскільки не розраховував на таку широку лекцію. Історична лєогіка завжди була така: **хто не втримався на гінтерлянді на північ від Криму, той не втримається і в Криму.** Ми бачимо в Криму такі цікаві рештки: Караїми, Кримчаки. Люди, які розмовляли своїми мовами, а тепер уже їх втратили, говорять по-російському і українському, але є окремими групами. Наприклад, і Караїми, і Кримчаки мають юдейську релігію, яка збереглась з часів Хозарів. Це якісь такі рештки, яких ми навіть не знаємо походження. Знаємо одне: вони у свій час панували в Криму. В Бахчисараї колись, у фортеці Чуфут-Кале були два міста: Старе місто (караїмське) і Нове місто (альянське). Аляни — це предки Осетинів, які колись володіли степами і на Україні, і на Кавказі, і навіть на Дунаї; з ними воювали римські легіони. Кожний народ, який панував тут, а пізніше був зіпхнутий з цього простору в Крим, у Криму поступово мусів деградувати. Там залишались рештки, які знову ж таки були завойовувані завжди тими, хто володів Чорноморським простором. З Татарами сталося те ж саме. Якщо Татари не втримались на цьому просторі, то вони не могли втриматись і в Криму. Справа не в виселенні. **Якби їх ніхто навіть і не виселяв, вони все одно поступово стали б меншістю, у зв'язку з впливом Українців з півночі.** Тут мова не йде про те, що хтось відбирає право Татарам на їх існування в Криму. Така історична лєогіка. Це повторилося вже з десятком народів перед Татарами. **Хто володіє простором на північ від Криму, той буде володіти Кримом,** тому що Крим — це важливий геополітичний ключ. **Він сам ніколи не був самостійною політичною одиницею.** Ми знаємо, що Крим, якщо не залежав від якоїсь північної сили, то залежав від Туреччини і був її пляцдармом проти України. Так що те, що зробив Хрущов, підказала йому історична лєогіка, історична інтуїція. Україна і Крим економічно зв'язані. У 1918 році за гетьмана, коли йшла мова про приєднання Криму до України, Дорошенко, тодішній міністер, зробив це дуже просто: він припинив доступ продуктів з України в Крим, і кримський обласний уряд згодився на приєднання Криму до України. Отже вже

раз був прецедент приєднання до України в 1918 році Тут Росія зовсім не мала на увазі українських інтересів. У Москві була така логіка: український націоналізм надто слабкий і не буде мати значення адміністративне приєднання Криму до України. Але вони зробили одну помилку. Факт приєднання, адміністративної єдності завжди в **психології** людей зафіксується дуже міцно. Якщо Кубань не належить до України, хоч вона була завжди етнографічно українська, то 90 % української людности про неї навіть не буде знати і не буде ставити цього питання. Якщо ж Крим входить у склад Української Республіки, то 90 % Українців — я сам це знаю — обурюється, чому там немає жодної української школи, чому там українство тільки формальне, чому там українська газета, хоч і видається, не є на правах, однакових з російською. Так що це має значення.

Тепер відносно Григоренка і Татарів — я був би дуже наївний, якби я заліз дуже глибоко в таку дискусію. Я знаю одне: що кожний народ має право повернутись на ту землю, де він жив, у тому числі і Татари. Як хоче поступати Григоренко, то його справа. Я вважаю, що поки Україна не має самостійности, то я повинен боротися за інтереси української, а не татарської нації. Це якесь таке своєрідне **гоббі** — цей «татарський аспект» у політиці окремих дисидентів. Я міцно розрізняю свої кровні інтереси, свої серйозні заінтересування, і своє якесь гоббі. Для гоббі я вибираю легші дисципліни. Я гадаю, що це дуже неприродно. Англієць, американець, який не має наших проблем, який давно здобув самостійність, може всю свою увагу відати вивченню інших націй і взагалі іншим національним проблемам. Але якщо народ знаходиться в трагічному становищі, який бореться дослівно за існування, який має в такому мільйонному центрі, як Харків, три українські школи, — і один з представників цього народу всю увагу приділяє татарській проблемі, то я вважаю, що це дивно; я б так не зробив. Як хочуть інші робити, це вже їх особиста справа.

Форрест Телліс: Коли я був у Сибірі, мені пояснив один Бурят-мисливець, що на думку радянських людей (радянських ідеологів), чоловік, котрий не знає російської мови, не тільки нерозумний, а, може, навіть не чоловік, не людина. І питання: чи Буряти, Евенки і інші неросійські люди в Сибірі — це племена, чи нації, чи суспільства?

В. Мороз: Ви хочете знати, що я можу сказати на цю тему, так? Так, це чудове питання. Якраз живий матеріал, факти, статистика підкреслюють, наскільки в Росіянина розвинуте шові-

ністичне почуття. Так, я не раз чув цю тезу. Я бачив у Львові Москаля-п'яницю, який чув нашу українську розмову, чіплявся і казав: «Человек — это Русский» («Людина — це Росіянин»). Тут при мені якраз був дуже міцний важкоатлет — а під стелею була люстра — і він сказав: «Іди звідси, бо зараз закину тебе на цю люстру». То була розмова при мені, але дуже цікава. Те, що говорить на п'яну голову — це те, що є глибоко вкорінене в свідомості. У Москаля дуже глибоко це вкорінене: що той, хто знає російську мову — «це людина». Колись в тюрмі дуже наївний Москаль (кримінальний) теж висловлював чисто московську психологію. Він казав: «А чому в усьому світі різними мовами говорять? Чому російською мовою всі не говорять?» [Легкий сміх.] Я хочу це довести тому, щоб люди задумались, особливо тут, в Америці, чи має Росія будь-яке моральне право апелювати як захисник колоніальних народів в Африці чи в Азії. В неї абсолютно той самий расизм. Цікаво, що сталося, коли з'явилися з Африки люди в Москві як студенти. Там расові конфлікти набули ще різкіших форм, аніж в Америці, тому що в Америці різні расові суспільства все ж таки давно звикли до співіснування і вже знайшли живі форми цього співіснування; а в Росії цього досвіду не було. І я побачив, що там був дуже різкий расизм. Це побачили також студенти з Африки й Азії. Москва послуговується тим самим аргументом, що й деякі європейські імперіялісти: що ці ства, племена, які повинні бути інтегровані в єдину російську націю. Але ці далекі сибірські народи теж будяться, зокрема прикладом є Буряти. Буряти дуже активно і бурхливо протидіють русифікації. Вони мають тепер цікаву підтримку. Там у них — я бачив це на власному прикладі — просто неможливо щось іронічне сказати про Китай. Китайська пропаганда на Україну, на Росію дуже наївна. Вона послуговується такою аргументацією, яка для нас не є аргументацією, ми її зустрічаємо з усмішкою. Але побачив, що в Бурятів і Якутів цю усмішку треба сховати. Вони дуже серйозно ставляться до Китайців і розглядають Китайців як свою велику резерву у боротьбі з русифікацією. Я гадаю, що і ми, Українці, хоч нам ця ідеологія, психологія і ці аргументи дуже не підходять (бо то люди зовсім іншої ментальності), все ж повинні розуміти, що Китай — це наш великий союзник.

Ф. Телліс [по-англійськи]: У цій ситуації як цей ідейний конфлікт з неросійськими народами Сибіру інтегрується в цю суміш, що становить нову людину в Совітському Союзі, звану «Сибіряком»? [пояснює напів по-укр.]. Між неросійськими

народами Сибіру і Європейцями, що переселились на Сибір і стали потім Сибіряками?

В. Мороз [ДО ПЕРЕКЛАДАЧА М. Тарнавського]: Ви неправильно переклали це питання. Я його зрозумів краще в англійським варіанті. [Сміх].

Так, тут цікаве співставлення. З одного боку, ці сибірські народи хочуть бути собою. З другого боку, в Сибірі створюється з європейських компонентів нова нація, яка є **сибірською нацією** або завтра буде. В неї вже є сильне національне **відчуття**, але немає ще національної **свідомості**. І ЦІ СИБІРСЬКІ НАРОДИ тягнуться теж до такого, так би мовити, діалогу про те, що «ми всі разом будемо сибірською нацією». Але мені здається, що сибірською нацією будуть якраз ті, які прийшли з європейської частини СРСР, як є там прийшлим компонентом. Це буде особлива мова — вона вже не російська. Це мова, яка походить з російської, але яка вже від російської відійшла трохи задалеко. Дехто з письменників сибірських пробує писати нею. Це цікавий етнічний елемент. Я гадаю, що саме з цих людей створиться сибірська нація. Але, наприклад, Буряти в неї не ввійдуть. Буряти — це Монголи. Вони мають своїх братів по другий бік монгольського кордону і в Китаї, і вони мають зовсім іншу перспективу. Вони не захочуть бути в жодній сибірській нації.

Не ототожнена особа: Дуже коротко: які є геополітичні основи Сибіру? Чи то є нація?

В. Мороз: Я гадаю, що там це питання не стоїть. Сибір є настільки великий як простір, настільки забезпечений природними багатствами і настільки забезпечений океаном з півночі і зі сходу від інших сил, що є цілком забезпечені геополітичні підстави для сибірської нації. Але тут є теж конкретна геополітична гра. Справа в тому, що волзькі народи (Татари, далі на півночі Комі, Башкири, також Казахи) — є всередині російського масиву. Якщо Сибір російський, вони опиняються всередині. Їх ситуація дуже тяжка, навіть при існуванні самостійної держави — **Волзько-Уральської Федерації**. Якщо Сибір становить окрему державу, тоді ця держава на Волзі і Уралі з тієї мозаїки народів, які там є, — їх близько десятка — має природно забезпечений тил. Разом з тим сибірська держава має природний бар'єр в особі цих народів від російського реваншизму. Так, це теж цікавий майбутній компонент для існування сибірської держави. Правда, є китайський чинник. Китай має для свого мільярдного масиву

єдиний вихід — на північ; і мабуть, майбутній сибірській державі все ж таки прийдеться чимось поступитися на користь Китаю. Як буде конкретно це збалансоване, це вже покаже реальне співвідношення сил.

Франциск Сисин: Мене трохи турбує проблема кримських Татарів. Ген. Григоренко, може, забагато присвячував уваги даній проблемі. Але українська громада в Америці і взагалі на Заході це не має офіційної настанови щодо наших відносин з Татарами.

І чи може те сказати трохи ширше про проблеми взагалі відносин з нашими сусідами-неросіянами, спеціально Поляками. Я думаю, що кожному Українцеві неприємно бути в Перемишлі і думати, що правдоподібно найстарше українське місто є в польських руках. Але все таки в даних політичних умовах тяжко було б Українцям воювати і проти Москалів, і проти Поляків, і проти Татарів, і проти Румунів.

Я б хотів знати, яка є ваша опінія: по-перше, які відносини має мати українська еміграція сьогодні із кримсько-татарською еміграцією, і з Поляками, і яка має бути офіційна політика щодо проблем кордонів.

В. Мороз: Тут, бачите, найлегша лінія, щоб не воювати з багатьма: все всім роздати, і тоді не будемо мати жодних проблем. [Сміх.] Якраз, мені здається, це питання відбиває незрілість нашої національної концепції. Ми дуже багато думаємо, яку настанову зайняти відносно Татарів, але ми мало думаємо, яку настанову зайняти відносно України; як нам з'єднати, скажімо, на такому форумі, як СКВУ, все українство і дійсно зробити СКВУ реальним інструментом української політики назовні, а не робити платформою боротьби різних політичних лідерів, які мають комплекс неповновартости, бо нічого не досягли і хочуть зробити СКВУ нарешті своїм останнім шансом.

Я гадаю, що ми 50-мільйонова нація, а кримських Татарів 500 тисяч, — отже вони мали б думати, як будувати свої стосунки з Українцями. Ми повинні їм дати зрозуміти, що «ви повинні до нас пристосовуватись, а не ми до вас; **вам у такій чи іншій комбінації прийдеться жити в сфері українських інтересів, а не нам у сфері татарських інтересів**». Жиди ніколи не питали, як їм будувати свої стосунки з Арабами, так щоб Арабів не сердити. Вони казали: «Скільки б не було Арабів у Палестині, це наша територія. Ми можемо досягти порозуміння, але тільки в тому розумінні, що ви визнаєте Палестину нашою територією. Тоді ми будемо обговорювати статус вашого населення в нашій державі».

Коли ми так навчимося говорити, тоді нас будуть поважати сусіди.

В Поляків теж є скомпліковані проблеми. Є проблеми майбутніх стосунків з Німцями; є проблема, коли московські війська стоять у Варшаві. Але вони не вагаються казати, що вважають Львів своєю територією. Тут, мені здається, шляхом незгадування проблем ми нічого не доможемося. Тут повинен бути лицарський діалог: «Ми вважаємо це своїм, ви вважаєте це теж своїм. Покаже історія, хто буде здатний, спроможний завоювати і відстояти свою точку зору». Я не хочу висловлюватися за всіх, я хочу сказати за себе. Мене вже питали - я мав інтерв'ю з паризькою «Культурою», мав інтерв'ю два рази з польською редакцією радіостанції «Вільна Європа» — мене питали про необхідність і можливість польсько-української співпраці. Я сказав: «Так, я теж вважаю це дуже важливим, але при умові, що Поляки нарешті зрозуміють, що Україна є рівноцінний партнер у грі, а не шанс, не матеріал для польського державного будівництва; коли Польща нарешті зрозуміє, що ніякого польського Львова не буде, так як не буде польського Берліну; що Україна в перспективі — це надто велика потенція, щоб Польща могла претендувати на Львів чи взагалі на Західню Україну». Я сказав їм, що я є з Волині і я не уявляю собі польської Волині. Я знаю тільки українську Волинь. Якщо Польща признає ці реальності, тоді між нами не буде ніяких проблем. Але, на жаль, польський загаль і на еміграції, і в Польщі ще дуже далекий від визнання цих реальностей.

Політику роблять не комбінаціями, політику роблять реальними силами. Поки ми, Українці, не доведемо світові реальну силу, доти ніхто не буде слухати наших бажань про встановлення добрих стосунків.

Що стосується конкретної дипломатії, то я з вами цілком згідний. Мені вже в публічних виступах давали питання про те, що і Москалі, і Поляки є наші споконвічні вороги. Я сказав: Ні, нікому не вдасться нас тепер посварити з Поляками. Поляки так само гноблені кремлівським режимом, як і ми. Наші суперечки з ними є в далекій перспективі. Тепер ми є союзниками в боротьбі за національне визволення. Їх становище легше, наше тяжче, але ми знаходимось в одній окупаційній сфері і є природними союзниками. Так я дивлюся на стосунки з Поляками.

Не ототожнена особа: Питання як продовження: як ви, пане Морозе, уявляєте собі оцю нашу конкретну силу, з якою би світ рахувався пізніше, при встановленні нашої держави?

В. Мороз: Найлегше на це відповісти конкретним історичним прикладом. Німця в світі вважали у XVIII ст. сантиментальною істотою, яка зачитується сантиментальними віршами. Це був стереотип Німця. Навіть багато було жартів на цю тему. Аж коли відбулась битва під Седаном, де Німці розбили нащадків Наполеона і збудували добре імперію, тоді всі зрозуміли, що характер Німця — це щось зовсім інше, і німецька сила є не тільки силою Гете і Шіллера. Так буде і в нас, в українській історії. **Треба нового Конотопу**, нової битви, де Українці виграють у Москви. Тоді світ побачить, що ми реальна сила, з якою треба рахуватися. Тільки з тим рахується світ. Скільки б ми не говорили про те, хто репрезентує Україну в світі, найбільше зарепрезентував Україну в світі визвольний рух 40-вих років! Світ побачив, що це була реальна сила. Хоч ця битва закінчилась програшем — такі були умови, підпілля без кінця не може існувати в умовах миру — але світ побачив, на що здатна Україна в сфері протиборства реальних сил.

Любомир Гайда: Маю ще одне питання про наших сусідів. Коли дивитися на геополітичну ситуацію України, то мабуть найважливішим чинником є наші північно-східні сусіди, цебто Росіяни. Про них сьогодні ви не згадували, але в минулих ваших лекціях ви дали характеристику Росіянина, між іншим, яка була досить негативна — що Росіянин відзначається експансіонізмом і т. д., з чим можна *mutatis mutandis* погодитись. Але якщо я вас зрозумів, ця риса, як узагалі багато національних рис, є незмінна і вічна, з чим я не хотів би погодитися. Чи правильно я вас зрозумів і взагалі як ви бачите відношення між Україною і Росією в майбутньому, після, скажімо, майбутніх Конотопів, як уже буде якась нормальна, мирна ситуація?

В. Мороз: Ментальність Росії дуже специфічна і для Заходу незрозуміла. Це не Голяндці, які можуть бути невеликою нацією, але які з німецькою окупацією ніколи не примиряться, хоч би пройшло скільки років; які визнають за силу свою гідність, а не факт, накинута кимось чужим. З Росіянами після встановлення української самостійності будуть дуже легкі стосунки. Росіяни — це істота, яка визнає силу, доконаний факт. Доки не було фінської самостійності, Росіянин міг би з іронією zareагувати, коли б йому сказали, що Фінляндія має бути самостійною. Коли ж Фіни здобули свою самостійність і в війні 1940 р. показали себе дуже міцним противником, то пересічний Росіянин — я це бачив — просто згодився з фактом, що Фінляндія — це не Росія і має бут

самостійною; і ніколи вже не повертався до цієї теми. Я бачив цю російську психологію. Якщо ми будемо мати самостійність, і Росіянин зрозуміє, що це вже безповоротне, тоді він просто примириться з цим фактом. Але до цього часу, я гадаю, ще багато води в Дніпрі потече в Чорне море. Справа в тому, що Росіянин — я це ще підкреслюю — не має **національної** свідомости, він має **імперську** свідомість, і він не примириться ні за що з тим фактом, що імперії не буде. Якщо відділяється Україна — це значить, що від російської імперії нічого не залишиться, тому що український кордон на сході не є стабільним. Далі на схід, на великій території є великий масив людей мішаного роду, українсько-російського, де українська стихія переважає. Це видно по всьому. Хоч вони говорять по-російському більше (бо російська школа), але спосіб життя і думання — все це українське. І незалежно від точки зору українських політиків, українська стихія не примириться з утратою цієї території. **Буде дуже довга боротьба за цю перехідну степову смугу до Волги і на схід від Волги.** Так що цей кордон, це «Ріо-Гранде» буде завжди **кордоном у вогні** між Україною і Росією. Я твердо і тверезо дивлюся на ці стосунки, і я не бачу великої ідилії в українсько-російських стосунках у майбутньому. Так само, як розумний польський політик знає, що німецько-польські стосунки будуть дуже напруженими і з великим знаком питання на довгі роки, яких би договорів не підписували політики.

Не ототожнена особа: Я знаходжу між вашою доповіддю, пане Морозе, про чорноморську ідею і забезпечення степів аналогію з історією Америки. Властиво те, що створило Америку, то також була мандрівка — на захід у цьому випадку — в степи. І те, що створило типовий характер Америки — це здобуття заходу. Те, що є фолкльором Америки — ковбой, кінь, ковбойська музика — було створене походом на захід. Я думаю, що ця тема, порівняна з історією Америки, повинна всім присутнім бути дуже близька.

В. Мороз: Так, то дуже глибоке. Якраз такі питання — вірніше це не питання, а вже відповідь — мене завжди дуже радують. Це дуже глибока аналогія і не випадкова. Тут є тема, т. зв. **відкритого кордону.** Я не знаю, як це звучить по-англійському, але це було основним, ключовим пунктом в американській історії. Це виробило специфічну національну особливість і національну психіку. Так, козак-Українець, який цілий час жив в умовах **відкритого кордону**, який посувався на південь, аж до Чорного моря, коли українство було сильніше, теж виробив у собі цю

психологію відкритого кордону. В цих умовах формувався український характер. Це дало, так би сказати, **пружність**, динамічність українському характерові вже і на пізніші часи, коли цей відкритий кордон закінчився. Дійсно, і Україна, і Америка, дійшовши до моря, завершили своє формування. Але Україна ще не стала статичною національною єдністю. Український елемент і в наш час різними шляхами далі проводить **етнічну експансію на схід**. Українців дуже мало цікавить простір від Чернігова і Сумів на північ. Але Українця завжди цікавить степовий простір, який тягнеться смугою **дуже далеко на схід, аж до Сибіру**. Якщо глянути на справжню етнографічну карту, то якраз той простір заселений або суцільними українськими плямами, або дуже густими вкрапленнями. Так що Українець непомітно для себе все одно має ще відкритий кордон. Тепер це не стільки помітне, бо там панує велика мовна русифікація. Але те, що є в глибині українського характеру — воно завжди виявить себе і дасть себе якимось чином відрізнити. Так що у південному напрямі український рух закінчився — кордон завершений. Але в східньому напрямі цей процес ще далеко не завершився. Це вже тема не політична і навіть не геополітична. Це тема з дальшою перспективою. В майбутніх століттях, мабуть, вона буде визначальною в українській політиці.

Олег Ільницький: Будь ласка, скажіть мені, що ми маємо робити сьогодні, щоб забезпечити наш виграш майбутнього Конотопу, щоб не сталося те з Українцями, що сталося з американськими Індіанцями; щоб з експансією Росії на південь, через русифікацію і подібне Українці не залишилися такими Індіанцями, як Індіанці сьогодні в Америці, оточені загальноамериканським населенням.

В. Мороз: Я гадаю, що то дуже невдала аналогія — Українці і американські Індіанці. **Скоріше кримських Татарів можна порівняти з американськими Індіанцями, а Українців з Американцями.** Я не бачу жодної підстави для таких аналогій, і взагалі я б не хотів наводити таких аналогій. Я знаю, що Українець має зовсім інші риси, які забезпечують йому інші шанси в світі, ніж американським Індіанцям. Але якщо від цього слова відійти, перейти до суті питання, то я гадаю, що це дуже широка тема: що повинен робити Українець, щоб забезпечити виграш у майбутній битві? Повинен будувати себе, виховувати в своїй душі **будівничість**, розуміти перш за все добре, що в світі немає жодного егалітаризму — це все пуста фраза. Є той, хто будує, і той, з якого

будують: будівничий і матеріал. І ми повинні в своїх діях виховати відчуття будівничості. Це найкраща запорука майбутньої перемоги.

Не ототожнена особа: Чи ви могли б нам розказати про зустріч з Папою?

В. Мороз: Так. Найперше я хочу підкреслити те, з чого почалось. Я ніколи не розглядав і не буду розглядати цю зустріч як щось особисте. Я ніколи не вважав, що це увага Папи до конкретного імени чи конкретної особи. Я розумію чудово і хочу, щоб це інші розуміли, що ця зустріч була результатом того, що Папа, людина зі сходу, чудово зрозумів зусилля Українців і вагу вкладу Українців у сучасну боротьбу за Волю, в процеси у східній Європі і в Східному Союзі. І не випадково він саме тому вибрав уперше українського дисидента для авдієнції. Ще ні один дисидент не мав особисто авдієнції в Папи. Крім того, я хочу підкреслити, що це успіх української політики. Останній раз Східний Українець мав авдієнцію в Папи в 1919 р. Це був граф Тишкевич, амбасадор України в Римі.

Ця зустріч почалася досить цікаво. Почалася з того, що мені хотіли дати російського перекладача. [Сміх]. Це була не лінія Папи, це була лінія Курії. Взагалі новий Папа нам перш за все прийнятий тим, що він нарешті зрозумів, що він є амбасадором католицизму в світі, а не московським амбасадором у Римі. На жаль, Курія цього ще не зрозуміла. Вони хотіли дати мені Грека, який знав російську мову. Я сказав йому, що я російської мови не знаю, тому він не може бути моїм перекладачем. А якби я і знав російську мову, то я його не прийняв би, то це образа для мене. Росія є окупантом мого краю. Я крім того сказав, що із слов'янським Папою ми домовимося по-слов'янському. Правда, в нас був перекладач з Українців, який міг перекладати з української на італійську мову при потребі, але я, прийшовши і відразу попросивши благословення, сказав, що я можу розмовляти по-польському. «Якщо не вистачить мені якихось слів по-польському, чи Святий Отець зрозуміє хоча мінімально по-українському?» Він сказав, що розуміє. Я сказав, що зі слов'янським Папою ми можемо домовитись по-слов'янському. Він сказав: «No, oszuwiscie». !Легкий сміх]. Після того я сказав, що я приношу від великого українського загалу бажання, щоб Ватикан визнав Патріарха Йосипа І. Він сказав, що Ватикан виявляє великий інтерес до цієї проблеми, але це скмплікована справа. Тобто він дав зрозуміти, що його особиста точка зору не завжди може бути

вирішальною в цьому.

Після того я сказав, що я розумію, наскільки це скомплікована справа, але мені йдеться про те, що я приношу від усієї молоді України, від моєї генерації тверде запевнення в тому, що нам, молодим Українцям на Україні **давно вже немає жодної різниці між українською католицькою і православною церквою.** На Україні в цьому розбитті церковного життя давно вже пропали якісь поняття протиріч між цими двома церквами. Молоді Українці, навіть ті, які не виявляють великого інтересу до церковного життя, чудово розуміють, що без церковного, релігійного життя жодна справжня духовність неможлива, і тому хочуть мати **українську церкву** з найвищим достойником в українському середовищі, тобто з Патріярхом. Ми хочемо мати те, що має маленька Албанія — свого власного Патріярха. Він виявив велике зацікавлення становищем католицької церкви особливо (і православної) в Україні. Тут я йому міг дати велику і конкретну інформацію. Він сказав, що йому ці справи дуже близькі, що це наша спільна історія — унія́тво, православ'я, що це все було в рамках Речіпосполитої і було також проблемами для Польщі. Пізніше він пробував питати мене про мій досвід переживань у таборах, але я знав, що тратити час на авдієнції в Папи на такі для мене вже неважливі справи я не хочу. Я сказав йому про те, що тепер, коли на перше місце в церковному житті вийшов екуменічний рух, рух за об'єднання християнських церков, Україна має особливу місію. Спроби об'єднання двох українських церков — це ж чудовий приклад живого екуменізму, який міг би бути прикладом для решти релігійного християнського життя. І тому Папа повинен би підтримати це з огляду на інтереси всієї християнської церкви в усьому світі. Потім я сказав, що мені не йдеться зовсім про цю тезу, що новий Папа — це слов'янський Папа. Мені більш важлива теза про те, що новий Папа — це **людина зі сходу.** Я навів той приклад, що були одночасно дві події: подорож Папи до Польщі і зустріч Картера у Відні. В першому випадку все було блискуче вигране в психологічній боротьбі з комунізмом. В другому випадку все було програне, що можна програти. Я сказав, що на мою думку, вся причина в тому, що Папа — це людина зі сходу, яка чудово знає того противника, з яким боровся, і чудово знає його слабкі місця. Я навів той приклад: коли комуністична пропаганда грала цілий час під час підготовки подорожі, що «ми всі Поляки, і Герек, і Папа — це Поляки», Папа відразу сказав: «Так, ми Поляки, але християнства з історії Польщі не можна викинути», і тим відразу показав, що величезний бар'єр є між польським комуністом і польським

З студентами на пиво...

католиком. І так у кожному місці, в кожному конкретному епізоді він дуже влучно розбивав усі аргументи. Папа показав, що він чудово знає того противника, з яким воював. Я сказав йому, що це наша велика резерва для Заходу: людина зі Сходу, яка чудово знає, як конкретно боротися з тим противником. Папа згодився з такою інтерпретацією його успіху в Польщі. Потім я сказав про необхідність захисту українських політв'язнів, і про те, що Українці — це 50 % в'язнів у таборах. Українці внесли величезний вклад у справу свободи, і один звільнений український дисидент за останній час — це дуже мало, неприродно мало. Папа згодився щодо необхідності захисту українських політв'язнів.

На закінчення я хотів дати можливість тим, які мене супроводжували, теж скласти вітання Папі, але ті люди, які там це все влаштовували, видно, не хотіли цього і сказали: «Вони вже пішли»; хоч ті, що супроводжували мене, ще зовсім не пішли. Це вже було щось непередбачене протоколом. В запрошенні на авдієнцію було ясно написано, що це авдієнція для однієї особи. [Показує світлину свою з Папою]. Мабуть, ви всі це бачили.

Нарешті ще такий цікавий штрих, який підсилив враження від цієї зустрічі. На другий день з'явилась відразу стаття в «Темпо». Я ще не бачив цих газет італійських, які друкували матеріали після пресконференції. Але на пресконференції 90 % питань було присвячених Папі. Це Італія, цілком природні в Римі такі питання. У «Темпо», ще перед пресконференцією, Вікторія Фальконе, ця кореспондентка, яку три рази виганяли з Москви, написала чудову статтю. Написала про те, як на запити кореспондентів Курія спочатку сказала, що зустрічі не було, потім, що вона була, потім, що хтось там спізнився, потім знову, що ця зустріч була. І нарешті п. Фальконе зробила висновок, що стара політика Курії застаріла і зовсім невідповідна до нової політики Папи. Так що Курія отримала ще один добрий удар. Це ще новий імпульс для того, щоб громадськість Італії задумалась, як же привести в відповідність політику Ватикану з новою політикою Папи, яка зовсім відрізняється від попередньої.

Я гадаю, в якійсь українській газеті буде також подрібний виклад розмови з Папою, бо — підкреслюю ще раз — це зовсім не приватна авдієнція.

Любомир Гайда: Чи могли б ви розказати просто про свою зустріч і розмови з Блаженнішим Патріярхом?

В. Мороз: Як би вам сказати — тут не було ніяких особливих ключових моментів. Це була просто зустріч домашня,

родинна двох в'язнів, які виїхали навіть з одного табору, тільки один на 16 років раніше, з того самого табору число один. Там були навіть ті самі люди, тільки той молодий фельдшер, який тоді також мав до річі з Блаженнішим, був уже начальником табору, коли я виїжджав з табору. Там це дуже природна річ, що медики стають звичайними тюремними офіцерами. Він уже був начальником табору, і був такий деталь: у мене з кишені при обшуді взяли якийсь папірець, і кагебіст сказав йому: «То візьми собі на пам'ять». Я не розумів ще, що означає ця фраза. Аж потім я зрозумів, що він знав уже, що я до табору не вернуся.

Так, це була зустріч двох в'язнів, які мали однаковий досвід, і які будуть мати на Заході однакові проблеми, тому що є багато сил, які дуже вітали Патріярха Йосифа Першого, але хотіли, щоб він сидів за шклом в Українському Музеї в Нью-Йорку і нікого не турбував. [Сміх.] Він натрапив на опір застарілих на 40 літ людей з недопеченим українським почуттям. Мабуть, кожний новий живий дисидент, нова людина, яка приїде в українське громадянство і схоче робити живу справу, буде мати такі ж самі проблеми. Але якщо нас буде більше, то буде легше це все переборювати.

Не ототожнена особа: Чи ви можете сказати щось про православну церкву?

В. Мороз: На Україні?

Ця сама особа: На Україні.

В. Мороз: Православна церква знаходиться в тяжкому стані. Вона здебільшого зрусифікована. На жаль, мало збереглося цієї автокефальної ст ихії, яка б розуміла, що українське православ'я — це не російське православ'я, що воно має власну багату історію. Але ці тенденції все одно є. Особливо вони підсилюються тими священиками, які є формально православними в Галичині, але фактично залишилися україно-католиками і визнають московського патріярха тільки формально.

Не ототожнена особа: Інше питання: які є можливості чи правдоподібність звільнення інших дисидентів, ваших друзів — Юрія Шухевича чи з Гельсінської Групи з Києва? Яка ваша думка?

В. Мороз: Я гадаю, що нам потрібно більше робити тиск на американські чинники, доводити їм, що ми не будемо залишати

їх в спокої, що нам замало українських дисидентів, яких звільнили. Це дуже добре, що без кінця їдуть емігранти з Східного Союзу, але добре, якби вони були не тільки однієї національності. Ми повинні більше це Американцям доводити. Нас досить багато і в Америці, і в Канаді для того, щоб поставити і на міжнародному форумі, в ООН — і це питання. До речі, Лук'яненко в межах Української Гельсінської Групи ставив питання про право Українців на еміграцію — не окремих осіб, а Українців, як нації. Ми повинні підтримати це домагання всіма наявними силами.

Не ототожнена особа: Далі на цю тему: до якої міри, ви вважаєте, є корисним, щоб справді поважне число українських дисидентів їхало на Захід? Це могло б бути до певної міри, якби ці числа були насправду великі, способом викидати скільки-небудь активний елемент. Я розумію, ви маєте на думці кількох. Але якби це насправду було велике число таких, що їх би раптом випустили?

В. Мороз: Я гадаю, що я тут можу зробити набагато більше, ніж на Україні. На Україні я відразу був би заарештований за перший твір, за перший виступ. Для українського самвидаву, для того, що там робиться, на Україні, я зроблю багато більше в Америці, аніж в Києві чи у Львові. Навіть тепер, поки ще не вийшли жодні друковані матеріали, на Україні слухали вже більше як сотню разів інтерв'ю з конкретним українським дисидентом, яке торкалось живих українських питань і, звичайно, викликало великий інтерес на Україні. До речі, моя родина, хоч за ці останні тижні не мала жодної можливості до чогось дослухатись, бо вела безперервний бій за цей виїзд, але все одно багато разів мала змогу чути вже інтерв'ю, які я давав в різних радіопередачах. Можна навіть з цього бачити, наскільки є великою користь, яку може людина дати тут через кордон України. Я гадаю, якби нас більше було, ми би дали багато більше користи і навіть в українстві у Вільному Світі спричинилися б до більш жвавого, активного життя. Тут не йде мова про якесь об'єднання вигнанців. Це кумедна ідея: творити ще одну партію, об'єднувати всіх вигнанців в одну партію, хоч вони абсолютно різні. Справа в тому, що ці нові люди можуть самою своєю появою, тим досвідом, який вони принесли, і знанням Сходу спричинитися до покращання українських справ на Заході.

Ще одне питання.

Богдан Струмінський: Чи ви бачилися з гетьманівкою Оленою в Швейцарії?

В. Мороз: Ні, не бачився. Так, я монархіст, я вважаю, що монархія (я цього не мушу доводити, Англіїці це давно довели) є скріплюючим елементом у нації; символічним, але скріплюючим. Я поважно трактую українську династію. Ну, але, на жаль, тепер, мабуть, у гетьманському середовищі немає людей, які б серйозно трактували себе, як партію. Тому не було можливості влаштувати цю зустріч, вагу якої я оцінив з самого початку. Я зустрічався з усіма українськими середовищами, лідерами. Це закид недійсний і нереальний, який мені роблять навіть уже в анонімних листах, що я «вкрадений» якоюсь конкретною силою. Це все дурниці. Я зустрічався з усіма українськими лідерами і рівно трактував їх, як українську реальну силу. Це не означає, що я мушу розподіляти свої політичні симпатії рівномірно. Моя політична лінія є такою, а не інакшою. Якщо вона є до когось близькою, а до когось дальшою, то це реальний факт, але я рівно толерую всі українські сили, які стоять на позиціях самостійності. І я так само мав би задоволення довести це й гетьманцям. Ну, але, видно, в них надто мало розуміння себе, як політичного фактора, тому така зустріч не відбулася.

Дякую за увагу. [Оплески.]